

Kulturarvsanalys E20 – förbifart Mariestad

Erik Holmström, Ulf Larsson och Elinor Gustafsson
Västarvet kulturmiljö
Västarvet rapport 2016:1

Kulturarvsanalys

E20 – förbifart Mariestad

Västarvet kulturmiljö
Västarvet rapport

Författare Erik Holmström, Ulf Larsson och Elinor Gustavsson

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Omslagsbild Foto taget mot nordost från bron över E20 mellan Karleby och Hindsberg. Foto Elinor Gustavsson.

Västarvet Kulturmiljö/Lödöse museum

Museigatan 1

441 73 Lödöse

tel 010-4414380

lodosemuseum@vgregion.se, www.vastarvet.se

Innehåll

Inledning	5
Bakgrund	5
Metod för genomförande av kulturarvsanalysen	5
Rapportens upplägg	5
Källmaterialet - en kortfattad kommentar	6
Något om arkeologin och fornlämningsbilden	6
Landhöjning/strandlinjeförskjutning inom utredningsområdet	7
Område 1: Hindsberg-Karleby-Sund	7
Sammanfattning av större kulturmiljövärden	7
<i>Bebyggelse- och agrarhistoriskt</i>	7
<i>Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt - i kulturmiljöer och som enstaka objekt</i>	8
Synpunkter på kulturmiljöns tålighet beträffande vägprojektet i område 1	9
<i>Blå korridordragning</i>	9
Byarna väster om Tidan - bakgrund och landskapskaraktärisering	10
<i>Hindsberg - kulturmiljö (B)</i>	12
<i>Karleby - kulturmiljö (A)</i>	15
<i>Nolängen och Sommarlyckan</i>	17
Mariestad och öster om Tidan - bakgrund och landskapskaraktärisering	17
Område 2: Sandbäcken-Korstorp-Ramslåttern	19
Sammanfattning av större kulturmiljövärden	19
<i>Bebyggelse- och agrarhistoriskt</i>	19
<i>Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt - i kulturmiljöer och som enstaka objekt</i>	19
Synpunkter på kulturmiljöns tålighet beträffande vägprojektet i område 2	19
<i>Grön och röd korridordragning</i>	19
<i>Blå korridordragning</i>	20
Mariestad öster om Tidan - bakgrund och landskapskaraktärisering	20
<i>Rattugglan - byggnadsobjekt</i>	23
<i>Mariestad-Moholms järnväg före detta - vägobjekt</i>	23
<i>Sandbäcken - vägobjekt</i>	23
<i>Korstorp och Ramslåttern - byggnadsobjekt</i>	23
<i>Eventuella utredningsobjekt</i>	24
Område 3-Brodderud-Berga-Bergatorp	25
Sammanfattning av större kulturmiljövärden	25
<i>Bebyggelse- och agrarhistoriskt</i>	25
<i>Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt - i kulturmiljösammanhang och som enstaka objekt</i>	26
Synpunkter på kulturmiljöns tålighet beträffande vägprojektet i område 3	28
<i>Grön och röd korridordragning</i>	28
<i>Blå korridordragning</i>	28
<i>Berga-Ingarud-Kulturmiljö (C)</i>	32

<i>Skogtuna - Byggnadsobjekt</i>	40
Eventuella utredningsobjekt.....	40
<i>Brodderuds gamla tomt</i>	40
Område 4-Hassle-Hassletorp-Grebytorp.....	40
Sammanfattning av större kulturmiljövärden.....	40
<i>Bebyggelse- och agrarhistoriskt</i>	40
<i>Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt - i kulturmiljöer och som enstaka objekt</i>	42
Synpunkter på kulturmiljöns tålighet beträffande vägprojektet i delsträcka 4	43
<i>Grön och röd korridordragning</i>	43
<i>Blå korridordragning</i>	43
<i>Hassle - bakgrund och landskapskaraktärisering</i>	45
<i>Nolhassle - Kulturmiljö (D)</i>	50
<i>Vallby och Greby - Kulturmiljö (E)</i>	53
Område 5: Fåleberg-Tjos-Skarpan	56
Sammanfattning av större kulturmiljövärden.....	56
<i>Bebyggelse- och agrarhistoriskt</i>	56
<i>Kulturmiljö Töreboda (G)</i>	57
<i>Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt - i kulturmiljösammanhang och som enstaka objekt</i>	57
Synpunkter på kulturmiljöns tålighet beträffande vägprojektet i delsträcka 5:	58
<i>Grön korridordragning</i>	58
<i>Blå korridordragning</i>	58
<i>Hassle - bakgrund och landskapskaraktärisering</i>	59
<i>Bengtstorp - Byggnadsobjekt (47)</i>	69
Bilagor	72

Inledning

Bakgrund

På uppdrag av Rådhuset Arkitekter AB har Västarvet kulturmiljö utfört en kulturarvsanalys inför ny sträckning av E20, förbifart Mariestad. Analysen har omfattat en knappt 18 kilometer lång sträcka från Hindsberg i sydväst till Skarpan i nordost. Utredningsområdet är mellan 600 och 3 000 meter bred. Syftet med utredningen är att ta fram viktiga kulturvärden i området, som kan påverkas av den planerade utbyggnaden, samt göra en översiktlig känslighetsanalys för att identifiera komplexa/ värdefulla kulturhistoriska områden samt fornlämningar.

Parallellt med denna utredning utförs av Västergötlands museum en arkeologisk utredning, steg 1 efter beslut av Länsstyrelsen enligt Kulturmiljölagen. Den kulturarvsanalys Västarvet kulturmiljö har gjort lyfter alltså fram övriga kulturvärden och har mer karaktären av en översiktlig förstudie. Analysområdet utgörs av utredningsområdet för vägplanen.

Metod för genomförande av kulturarvsanalysen

Nu aktuell analys har syftat till att genom arkiv- och kartstudier samt övergripande fältbesiktning identifiera och beskriva kulturmiljöns mer betydelsefulla värden i undersökningsområdet. Arbetet eftersträvar att belysa förekomst av de viktigaste bebyggelse- och landskapshistoriska värdena. Eftersom en separat arkeologisk utredning, steg 1 utförs i skrivande stund, noteras här befintliga fasta fornlämningar främst som vilka kulturvärden som helst, som tillsammans med bebyggelse och odlingslandskap reflekterar historiska skeenden och återberättar mänsklig aktivitet i landskapet genom tiderna.

Arkiv- och kartstudier har utförts som ett studium av äldre lantmäteriakter. En mer allmän kulturmiljöanalys har gjorts av hela undersökningsområdet, med nedslag i områden som bedömts särskilt värdefulla. Bebyggelse och kulturlandskap beskrivs övergripande. Kulturmiljöns karaktäriseras med avseende på kulturvärden.

Våra utgångspunkter för att utföra uppdraget har således varit att:

- definiera och identifiera viktigare kulturvärden

- karaktärisera hur kulturvärdena förhåller sig inbördes i kulturmiljön och hur de upplevs i landskapet

- översiktligt relatera observerade viktigare kulturvärden till en eventuell vägpåverkan

Utredningen har omfattat fältarbete och sammanställning under främst mars till april 2016. Arbetet har utfört av antikvarierna Elinor Gustavsson, Erik Holmström och Ulf Larsson.

Rapportens upplägg

För att underlätta och förtydliga redovisningen har det långsträckta stora utredningsområdet delats in i fem delområden:

1. Hindsberg–Karleby–Sund
2. Sandbäcken–Korstorp–Ramslättern
3. Brodderud–Berga–Ingarud
4. Hassle–Hassletorp–Grebytorp
5. Fåleberg–Tjos–Skarpan

Rapporten redovisar varje område för sig genom att först sammanfatta vilka större kulturmiljövärden som återfinns, såväl bebyggelse- och agrarhistoriskt som ur fornlämningsperspektiv. Sedan görs en känslighetsanalys där synpunkter på kulturmiljöernas tålighet redovisas. Vad gäller fornlämningar görs en uppskattning av eventuella kommande arkeologiska undersökningars omfattning, konsekvent i samband med att respektive områdes fornlämningar presenteras (under rubriken *Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt – i kulturmiljöer och som enstaka objekt*). Sist i varje delområdes kapitel återfinns den största textmassan som redovisar landskapets karaktärsdrag, vilka kulturmiljöer som identifierats inom varje område samt mer detaljerade beskrivningar av betydelsefulla fastigheter/byggnadsobjekt inom de olika kulturmiljöerna.

Som stöd för de redovisningar som görs i löpande text, finns en karta för varje delområde. I bilaga 4–8 hittar man dels de kulturmiljöer som identifierats under arbetets gång, dels de enstaka värdefulla objekt som ligger spridda i landskapet och dels eventuella

utredningsobjekt. Kulturmiljöerna är bokstavskodade (A–G) och de enstaka objekten är sifferkodade (1–55). Samtliga fornlämningsnummer finns också med på kartorna. Som bilaga 9 finns en tabell med samtliga kända lämningar (hämtade från FMIS) inom det område som analyserats, totalt 78 stycken. Här anges vilket område lämningen återfinns i samt en kortare beskrivning.

Källmaterialet – en kortfattad kommentar

Det viktigaste kunskapsunderlaget ur källhänseende har här varit Lantmäteristyrelsens arkiv med äldre kartmaterial såsom geometrisk bykarta, storskifteskartor och enskifteskartor. Något yngre kartor av stor betydelse är Ekonomisk härads-karta över Skaraborgs län från 1877–82, Ekonomisk karta från 1955–59 samt nutida digitala fastighetskartor. Här har även använts äldre regiongeografiska beskrivningar typ P.E. Lindsjös En kortt beskrifning om Skara stift 1812–16 I. Lundahls Ortnamnen i Skaraborgs län Vadsbo härad, har också varit betydelsefull. Vidare har använts agrar- och bebyggelsehistoriskt underlag såsom Agrarhistorisk landskapsöversikt Västergötland och Dalsland (2002) och Gårdar i Västergötland – bebyggelsehistorisk översikt (2004) samt kommunikationshistoriskt material som Kultur på väg i Skaraborg (1997). Vad gäller underlag och inventeringar från kommunal planering har främst använts Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Mariestad, E. Göthberg (2003).

Fornminnesregistret (FMIS) är en viktig källa för information om kända fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar. Informationen i FMIS bygger dels på uppgifter insamlade vid de nationella fornlämningsinventeringarna och dels på information registrerad av arkeologer i samband med arkeologiska undersökningar. Läs mer under rubriken *Något om arkeologin och fornlämningsbilden* nedan.

Något om arkeologin och fornlämningsbilden

I området som genomgått kulturarvsanalys har endast få arkeologiska undersökningar gjorts i modern tid. Den kunskap som finns om fornlämningar i det aktuella landskapsutsnittet har man från de statliga fornlämningsinventeringar som gjorts under årens lopp – den senaste på 1980-talet. Denna information finns samlad i Riksantikvarieämbetets digitala fornlämningsinformationssystem (FMIS). Man ska vara medveten om att

kartbilderna som tillhandahålls i FMIS endast visar en mycket ungefärlig spridningsbild gällande fornlämningar. De områden som verkar »tomma«, kan vid närmre undersökning på plats visa sig innehålla tidigare ej kända fornlämningar. Omvänt kan den fornlämningsbild som registrerades vid inventeringar för flera decennier sedan, idag vara förstörd.

Det finns brister i registreringen av fornlämningar som beror på flera saker. En självklar faktor är att man inte kan upptäcka vissa typer av fornlämningar, till exempel boplatser och flatmarksgravar, innan man fysiskt gräver bort det översta markskiktet. En annan är att nya fornlämningskategorier tillkommit sedan inventeringarna på 1980-talet. Ett exempel på sådana är fossil åkermark i form av röjningsröseområden som ligger i skogsmark. Sådana indikerar ofta även att det finns samtida boplatzlämningar i området och gör att de sällar sig till de mer kostnadskrävande fornlämnings-typerna ur ett undersökningsperspektiv. Ett annat är de byggnader, företrädesvis övergivna gårdar och torp, som enligt kartmaterial och kyrkböcker kan konstateras ha tillkommit innan 1850. Sedan 1 januari 2014 gäller att en lämning ska vara äldre än år 1850, och varaktigt övergiven, för att få klassas som fornlämning, och därmed åtnjuta lagskydd (KML, kap. 2 §1). Långt ifrån alla registrerade lämningar i FMIS är uppdaterade utifrån förutsättningarna i den nya lagen. Observera att länsstyrelsen har möjlighet att fornlämningsförklara lämningar som är yngre än år 1850, om de anses ha ett högt kulturhistoriskt värde.

Fasta fornlämningar är skyddade enligt Kulturmiljölagen (KML). Ingrepp i mark inom eller i anslutning till fast fornlämning är tillståndspliktig enligt KML. Om ingrepp i fast fornlämning blir aktuell ska ansökan om tillstånd till ingrepp ställas till Länsstyrelsen. Det är sedan Länsstyrelsen som beslutar om vilka åtgärder som fortsättningsvis behöver vidtas. Detta betyder alltså att den kulturarvsanalys som nu genomförs inte slutgiltigt kan identifiera fornlämningar av sådan dignitet att det föreligger risk för att länsstyrelsen inte medger tillstånd enligt 2 kap, 11 paragrafen KML. En identifikation av särskilt känsliga/kostnadsdrivande fornlämningsmiljöer, som har bärighet i verkligheten, är också mycket svår att genomföra. Fornlämningsbilden kan helt komma att ändras i samband med en arkeologisk utredning, vid vilken en total fältinventering samt mer djuplodande studier av det historiska kartmaterialet genomförs. En sådan utredning är absolut nödvändig för att kunna

identifiera samtliga fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar inom det aktuella området, och har påbörjats av Västergötlands museum när detta skrivs.

I FMIS finns även en mängd registrerade lämningar som inte har fornlämningsstatus, utan istället kallas *övrig kulturhistorisk lämning* (ÖKL) eller *bevakningsobjekt*. Av de 77 lämningar som förekommer i det aktuella utredningsområdet består 31 av ÖKL eller bevakningsobjekt. En lämning som har den antikvariska bedömningen ÖKL har heller inget lagskydd, men exploatören bör i möjligaste mån ta hänsyn till dem i samband med exploatering av område där ÖKL berörs. Den antikvariska bedömningen *bevakningsobjekt* innebär att man vid okulär besiktning i fält inte kunnat avgöra huruvida lämningen är en fornlämning eller inte. Underförstått kan bevakningsobjekten behöva undersökas arkeologiskt för att konstatera detta. Samtliga kända fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt som återfinns inom utredningsområdet, redovisas i tabellform i bilaga 9. I den löpande rapporttexten kommer endast kunskap om de lämningar som uppskattas vara av betydelse för det kommande vägprojektet att beröras. Med andra ord kan FMIS-nummer (till exempel Leksberg 29:1) presenteras på kartan och i tabellen, bilaga 9, men inte nämnas i den löpande texten.

Landhöjning/strandlinjeförskjutning inom utredningsområdet

Som ett resultat av att Sverige varit täckt av en väldigt tung inlandsis som tryckt ner landmassan, förekommer fenomenet *landhöjning* eller *strandlinjeförskjutning* i olika hög grad på olika platser. Detta innebär att strandens vattenlinje förflyttas med tidens gång, eftersom landets höjs i förhållande till havsytan. Processen pågår än idag.

I det aktuella utredningsområdet var resultaten av strandlinjeförskjutningen som tydligast för ungefär 10 000 år sedan, och några tusen år framåt i tiden. Detta redovisas på kartorna a=9500 BP (before present), b=8000 BP och c=7000 BP (bilaga 1–3).

De slutsatser man kan dra utifrån resonemang kring strandlinjeförskjutning, har ur ett arkeologiskt perspektiv, i första hand att göra med de tidigaste strandbundna boplatserna. Som kartorna a och b visar fanns mycket mer vatten inom den nordligaste tredjedelen av utredningsområdet. Eventuellt kan man tänka sig att stenåldersmänniskor slagit sig ner vid stränderna av dessa vatten, för att utnyttja dem som resursbärande

och farleder. Med andra ord finns det chans att man vid arkeologisk inventering (utredning, steg 1) påträffar sådana boplatser inom främst område 4 och 5. Karta c visar en landskapsbild över undersökningsområdet med strandlinjer som i stort liknar dagens.

Område 1: Hindsberg-Karleby-Sund

Sammanfattning av större kulturmiljövården *Bebyggelse- och agrarhistoriskt*

Vägen Hindsberg-Karleby i gammal sträckning på åskränet. (3) Genuin vägmiljö. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

Hindsbergs välbevarade bymiljö med medeltida bytomt, byväg, före detta fågata, fornlämningar, delvis oskiftat bebyggelsemönster och delvis särpräglad ålderdomlig bybebyggelse från 1700–1800-tal. (B) Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara.

Objekt inom Hindsbergs bymiljö:

Byväg delvis med stenmurar, från gamla byn. (3) Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara

Hindsberg 1:18 Tallbacken (9). Nationalromantisk villa. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

Hindsberg 2:2 Storegården (6). Rusthåll, boställe. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.

Hindsberg 4:8 Sörgården (5). Ryttmästarboställe. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.

Hindsberg 5:3 Nolgården (4). Utflyttad gårdsmiljö cirka 1860–1930. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

Hindsberg 9:1 Västergården (7). Gårdsmiljö 1700–1900-tal. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

Hindsberg 10:1 Nygården (8). Gårdsmiljö delvis 1830-tal. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.

En fördjupad agrarhistorisk landskapsanalys medför sannolikt att äldre strukturer i odlingslandskapet framträder kring Hindsbergs by.

Riksintresse för KMV R18 Karleby (A). Välbevarad ålderdomlig rundby med rikt sammansatta strukturer av odlingslandskap, vägnät och bebyggelse från såväl den oskiftade byn som från laga skiftets tid. Förhistoriska fornlämningar. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Själva Karlebymiljön berörs

endast till mindre del av utredningsområdets södra del. Vidare berörs inom riksintresseområdet Karleby torpmiljön Nolängen-Sommarlyckan som är Hindsbergs husartorp och backstuga.

Berörda bebyggelseobjekt inom riksintresseområdet:

Hindsberg 5:8 Nolängen och **Sommarlyckan** (1). Mycket genuin och välbevarad ålderdomlig agrar miljö med småskalig 1800-talsbebyggelse, stenmurar och skogsväg. Genomkorsas på tvären av utredningsområdet. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. (Avser såväl hela torpmiljön som byggnadsobjekten Nolängen och Sommarlyckan).

Karleby 1:3/2:15 Backa (2). Utflyttad 1860-talsgård med regelbundet uppbyggd mangård och något yngre ekonomibebyggningar. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara.

Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt – i kulturmiljöer och som enstaka objekt

Inom område 1 återfinns nitton kända lämningar i FMIS. I dem ingår tretton fornlämningar, fem ÖKL samt ett bevakningsobjekt (samtliga återfinns i tabellen, bilaga 9). Inom ramarna för projektet har en ny kulturmiljö identifierats, kring Hindsberg (se B, bilaga 4). Innanför gränserna för nämnda kulturmiljö finns tre fornlämningar och två ÖKL, som ger ytterligare tyngd och tidsdjup till det bevaransvärda området:

RAÄ Leksberg 20:1 – runristning (fornlämning) i form av runsten. Dateras till yngre järnålder/tidig medeltid. Ett godkännande från Länsstyrelsen att ta bort en runsten, är mindre sannolikt.

RAÄ Leksberg 22:1 och 22:2 – stensättningar (fornlämning) är den vanligaste förhistoriska gravformen i Västergötland. RAÄ 22:1 och 22:2 ligger, som vanligt är, på krön av moränhöjder i hagmark/skogsmark i närheten av befintlig bebyggelse. Vid fornlämningarna registrerades fler gravar vid den första inventeringen (fyra stensättningar och en rest sten). Området har alltså hyst ett mer omfattande gravfält en gång i tiden. Erfarenhetsmässigt anlades järnåldersgravar i närheten av den samtida bebyggelsen. Platsen kan därför indikera förekomst av boplatslämningar som ej är synliga ovan mark.

RAÄ Leksberg 19:1 – sammanförda lämningar (ÖKL). Se *Hindsberg 2:2 Storegården* under rubrik *Hindsberg – kulturmiljö* nedan.

RAÄ Leksberg 21:1 – byggnad annan (ÖKL). Se *Hindsberg 4:8 Sörgården* under rubrik *Hindsberg – kulturmiljö* nedan.

Söder om E20 och Hindsbergs kulturmiljö, fortsätter lämningarna att ligga tätt på moränryggar insprängda mellan bebyggelsen. Här återfinns nio fornlämningar och två ÖKL:

RAÄ Leksberg 23:1 – gravfält (fornlämning) som omfattar fyra runda stensättningar och en domarring. Dateras generellt till äldre järnålder. Om godkännande för borttagande av gravfältet ges, krävs relativt omfattande arkeologiska undersökningar, med potentiellt kostsamma analyser/konservering av eventuellt påträffat fyndmaterial (till exempel benmateriel och metallföremål). Erfarenhetsmässigt anlades järnåldersgravar i närheten av den samtida bebyggelsen. Platsen kan därför indikera förekomst av boplatslämningar som ej är synliga ovan mark. RAÄ 23:1 är redan till stor del förstört och borttaget i samband med tidigare vägbyggen och har med stor sannolikhet ursprungligen varit mycket mer omfattande.

RAÄ Leksberg 24:1 och 24:2 – resta stenar (fornlämning) De resta stenarna förekommer inte sällan på gravfält tillsammans med andra gravtyper, och dateras traditionellt till äldre järnålder. Lämningarna ligger i fornlämningstätt område. Terränguppgifterna för de två gravmonumenten (krön av liten moränrygg i hagmark) avslöjar bra läge för fler fornlämningar. Kanske har fler gravar funnits på platsen? Erfarenhetsmässigt anlades järnåldersgravar i närheten av den samtida bebyggelsen. Platsen kan därför indikera förekomst av boplatslämningar som ej är synliga ovan mark.

RAÄ Leksberg 24:3 – grav markerad av sten/block (ÖKL). Utgörs av kullfallen, eventuellt före detta, rest sten. Ligger i närheten av två andra resta stenar (RAÄ 24:1 och 24:2). Arkeologisk undersökning krävs för att med säkerhet kunna bekräfta/dementera fornlämningsstatus.

Inom kulturmiljön Karleby (som också är riksintresse) återfinns fem fornlämningar.

RAÄ Leksberg 26:1, 26:2, 26:3, 25:1, 25:2 – stensättningar (fornlämning) är den vanligaste gravformen i Västergötland. De fem stensättningarna ovan är av mindre snitt än de allra största (som ofta blivit anlagda under bronsålder/äldre järnålder och kan innehålla flera gravlagda individer) och ligger samtliga på krön av moränhöjder i hagmark/skogsmark i närheten av befintlig bebyggelse. Lämningarna ligger i ett fornlämningstätt

område. Vid Leksberg 26:1, 26:2 och 26:3 finns uppgifter om att resta stenar förekommit. Vid Leksberg 25:1 och 25:2 finns spår efter en bortgrävd gravhög. Områdena har alltså hyst mer omfattande gravfält en gång i tiden. Erfarenhetsmässigt anlades järnåldersgravar i närheten av den samtida bebyggelsen. Platsen kan därför indikera förekomst av boplatslämningar som ej är synliga ovan mark. Observera! – 25:1 och 25:2 ligger inte inom kulturmiljön Karleby.

RAÄ Leksberg 27:1 – hög (fornlämning). Stor gravhög med solitärt läge indikerar datering till bronsålder. Lämningen ligger i ett fornlämningstätt område. Ett godkännande från Länsstyrelsen att undersöka gravhög i borttagande syfte, kan inte tas för givet. Om godkännande ges krävs relativt omfattande arkeologisk undersökning, med potentiellt kostsamma analyser/konservering av eventuellt påträffat fyndmaterial (till exempel benmateriel och metallföremål).

RAÄ Leksberg 28:1 – fossil åker (ÖKL) beskrivet i FMIS som solitärt röjningsröse som ligger på flack moränmark. Registrering av lämningen som ÖKL har gjorts innan röjningsröseområdena började klassas som fornlämningar. RAÄ 28:1 kan vid arkeologisk utredning, steg 1 komma att klassas som fornlämning och föranleda arkeologisk undersökning.

RAÄ Leksberg 30:1 – runristning (fornlämning) i form av runsten. Ligger öster om fornlämningsstråket mellan Hindsberg och Karleby. Dateras till yngre järnålder/tidig medeltid. Ett godkännande från Länsstyrelsen att ta bort en runsten, är mindre sannolikt.

Område 1 får, i synnerhet i de sydvästra delarna från Hindsberg i norr till Karleby i söder, ur ett arkeologiskt perspektiv anses mycket bevaransvärt och »ömtåligt«. Exploatering i området kommer med stor sannolikhet innebära arkeologiska undersökningar av kända objekt – om tillstånd till detta ges. Det är också möjligt att fornlämningarna kommer öka i antal i samband med kommande arkeologisk utredningar.

Synpunkter på kulturmiljöns tålighet beträffande vägprojektet i område 1

Här kommenteras dels korridor dragning dels övriga delar av utredningsområdet.

Blå korridor dragning

Blå korridor följer befintlig vägsträckning. Väster om Tidan innebär korridor dragningen att sydligaste delen av Hindsbergs bytomt berörs, bland annat med den kulturhistoriskt mycket värdefulla Sörgården och hagen med fornlämning RAÄ Leksberg 22, som ligger nära korridoren. Söder om E20 berörs ur kulturmiljösynpunkt framför allt fornlämning RAÄ Leksberg 23.

Kring Haggårdens trafikplats växer korridoren ut till ett större område som gränsar till den sydligaste delen av Haggårdens industri- och handelsområde samt fornlämning RAÄ Leksberg 29. Korridor blå öster om Tidan berör inte några kända värdefulla objekt inom delområdet.

Den stora kulturmiljösynpunkten gäller påverkan på Hindsbergs kulturhistoriskt mycket värdefulla bytomt samt vägen Karleby-Hindsberg och berörda fornlämningar i söder mellan Hindsberg-Karleby.

Passagen mellan Hindsberg och Karleby är ur kulturmiljösynpunkt en av de känsligaste längs E20. En breddning av befintlig E20 här medför påverkan på kulturmiljövärden i stort sett hur man än går till väga. Ur kulturmiljösynpunkt bör man, ur agrarhistoriskt- och bebyggelsehistoriskt perspektiv, så långt möjligt är:

- undvika att beröra/påverka den kulturhistoriskt mycket värdefulla Hindsbergs bytomt inklusive Sörgårdsmiljön
- undvika att beröra/påverka riksintressemiljön kring Karleby by i söder inklusive den mycket värdefulla gårdsmiljön Backa. Påverkas inte av blå korridor.
- visa särskild hänsyn till åsvägen mellan Hindsberg och Karleby.
- undvika att beröra/påverka den kulturhistoriskt sett mycket värdefulla agrara miljön med husartorpet Nolängen och backstugan Sommarlyckan som ligger inom Karleby riksintresseområde och berörs av utredningsområdets sydvästra del. Påverkas inte av blå korridor.

Utredningsområdets södra kant tangerar Karleby medeltida ödekyrkoplats där två träkyrkor från 1000- och 1100-talet stått. (Fornlämning RAÄ Leksberg 32). Karleby kyrkplats har bland mycket annat ett

regionhistoriskt ytterst stort värde bland annat genom att den verifierar bygget av mycket tidiga träkyrkor, något man brukar anta men som hittills sällan empiriskt bekräftats i det tidiga kyrkröta Västergötland. Det är synnerligen viktigt att ödekyrkoplatsen bevaras och inte påverkas. Även fornlämning RAÄ Leksberg 30, runstenen rest av Tore Skorpa, är mycket viktig att undvika påverkan på. Påverkas inte av blå korridor.

Utredningsområdet innefattar i norra kanten sammanhängande stadsbebyggelse längs södra infarten Göteborgsvägen kring del av Haggårdens industriområde och del av Haggårdsvägen. Inga kulturhistoriskt värdefulla objekt eller sammanhängande miljöer uppmärksammas här. Påverkas inte av blå korridor.

Utredningsområdet öster om Tidan omfattar främst före detta jordbruksmark på gammal äng samt ett stråk av före detta sockenskog samt enstaka bebyggelse som inte bedömts ha större kulturvärden. Enda uppmärksammade objekt här är två fornlämningar (RAÄ Ullervad 18 och Ullervad 74) precis i kanten av och strax utanför utredningsområdet. Av agrarhistoriska och stadshistoriska skäl är det viktigt att dessa två kan undantas från påverkan. Påverkas inte av blå korridor.

Byarna väster om Tidan – bakgrund och landskapskaraktärisering

Delområdet sydvästra del ligger huvudsakligen inom Leksbergs socken. Bygden här karaktäriseras av Vadsboslättens utlöpare kring Tidans dalgång närmast innanför Vänern samt slättens övergång mot Hammarskogens mer kuperade skogsbygd i sydväst. Odlingens bygdens flacka lerdalstråk genomkorsas av utpräglade ryggar dit den äldre bebyggelsen är lokaliserad såsom byarna Hindsberg och Karleby. Innanföriggande skogsbygd är mer kuperad. Kinnekullebanan på sträckan Lidköping- Mariestad avgränsar i princip utredningsområdet norr om Hindsberg. Hindsbergs bys gamla östra inägor som delvis fortfarande brukas skiljer åsen med byn från Mariestads stadsområde i öster.

Färdvägen från Västerhavet mot Mälardalen har sedan mycket lång tid passerat genom bygden. Medeltidens Skara, Mariestads tillkomst på 1580-talet och Göteborgs etablering på 1600-talet har starkt bidragit till vägens betydelse. Sedan sent 1600-tal har stråket Hova-Mariestad-Skara ingått i riksvägen Göteborg-Stockholm (tidigare gällde Hova-Binneberg-Skara).

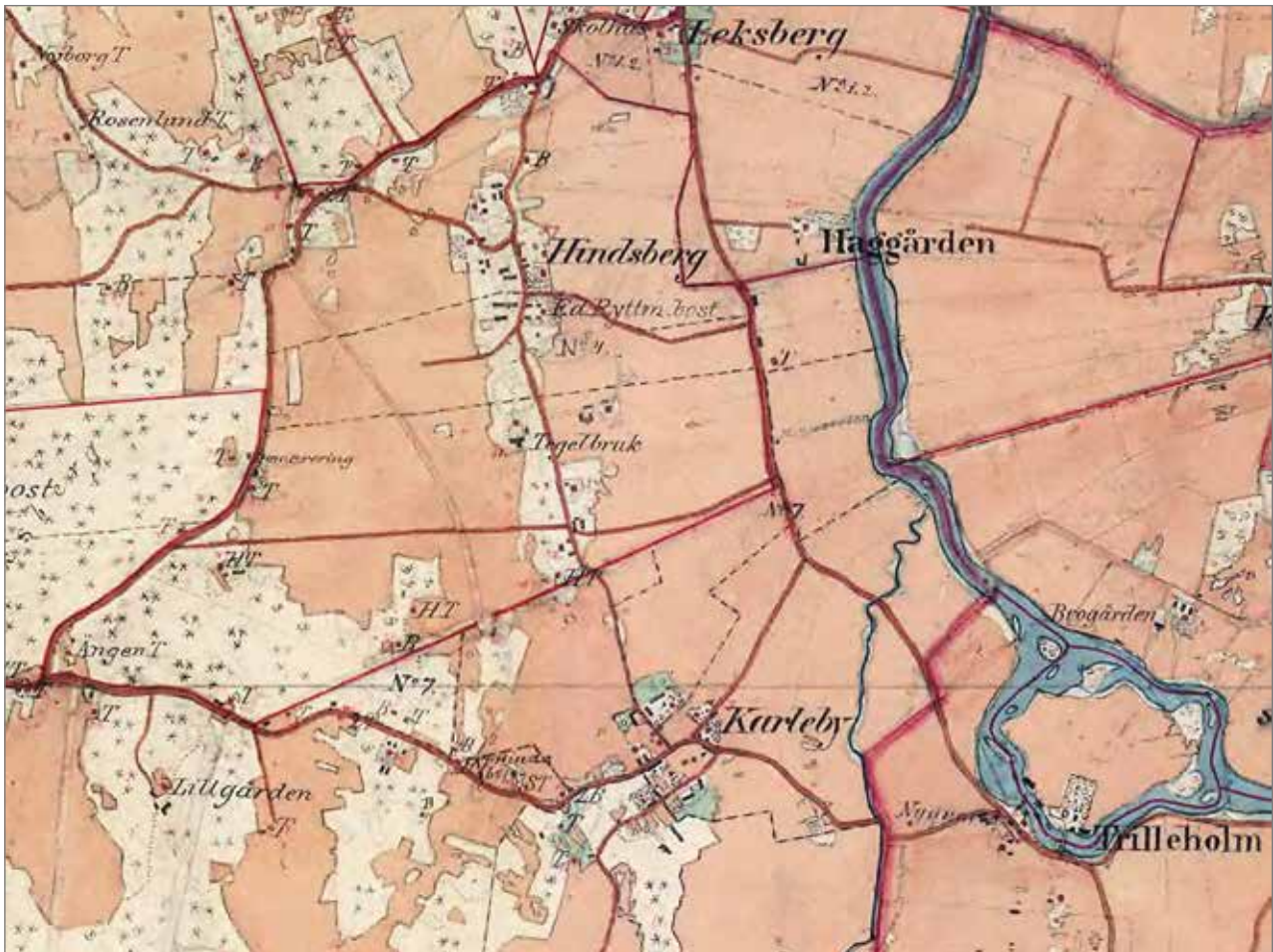
Riksvägens passage in i Mariestad från sydväst gick via Leksberg.

Kulturlandskapets tidsdjup markeras ytterst av några kända stenåldersboplatser i Tidans dalgång i Leksberg och Ullervad, dock ingen belägen inom utredningsområdet. Odlingens bygdens järnåldersförankring är påtaglig vid Karleby och Hindsberg, dels genom ortnamn såsom Karleby dels genom flera fornlämningar. De förhistoriska gravarna ligger framför allt på Hindsbergs gamla mark längs krönet av ryggen söderut mot Karleby. Bland annat finns där ett skadat litet gravfält (små runda stensättningar, domarring), några resta stenar samt två små grupper av små stensättningar och närmast Karleby en mindre hög. På Hindsbergs bytomt finns två stensättningar på åskränet vid Sörgården samt en runsten vid Storegården.

De två byarna har medeltida ursprung och den nära kontexten med gravarna på åskränet förankrar byarnas bebyggelsehistoriska bakgrund i förhistorisk tid. Om Karleby medeltida kyrkplats från 1000-talet, se nedan. De gamla tresädesbyarna Hindsberg och Karleby hade stora gemensamheter i nyttjandet av landskapet, med bylägena på åskränet, åkergårderna särskilt på ryggen östsluttning, i Karlebys fall omfattande nedre delen samt slätten längs Tidan. Ängen följde framför allt väst- och sydvästsidan av ryggen samt nedanför denna bort mot den vidsträckta utmarken på Hammarskogen. Båda byarna har gårdarna koncentrerade på en enda bytomt, inte ovanligt för Skaraborgs utpräglade tresädesbyar, men i delar av Vadsbo är annars en tvådelad bytomt inte ovanlig.

Längs vägen på ryggen krön mellan byarna ligger enstaka utskiftade 1800-talsgårdar samt något enstaka yngre bostadshus. Här möts byarnas före detta inägor strax norr om Karleby, till största delen är åskränet Hindsbergs före detta södra åkergärde. Upplevelsemässigt har de två byarna uppe på ryggen krön fortfarande påtaglig stora värden. Detta beror mycket på att vägen som löper på åskränet och förenar byarna har en liten diskret bro över E20 söder om Hindsbergs bytomt. Från E20 och Mariestad i öster avtecknar sig Hindsberg tydligt på ryggen i norr och Karleby i söder.

De sammanhållna äldre bystrukturerna i och mellan byarna finns oavsett 1800-talets skiften fortfarande till stor del kvar på ryggen och dess sluttningar. I skogskanten sydväst om Hindsberg ligger före detta torpställen på byns gamla utmark i anslutning till Karlebys före detta utmark med 1800-talstorp och utskiftade gårdar. Här

Figur 1. Häradskartan från 1877–1882 visar Hindsberg och Karleby efter 1800-talets skiftesreformer med flera kvarliggande gårdar på de två bytomterna och ett mindre antal utflyttade enheter. Odlingsintensiteten har framför allt resulterat i uppodling av tidigare äng.

Figur 2. Vägen Hindsberg–Karleby uppe på åschrönet har en tydlig karaktär av följsam gammal väg. Vy nerifrån lerslätten i öster upp mot de utskiftade gårdarna Karleby 1:3/2:15 Backa och Hindsberg 5:3 Nolgården.

finns mycket genuina torpmiljöer från 1700–1800-talen. (Se Hindsberg nedan).

Särskilt det mycket rikt sammansatta Karleby, men i hög grad även Hindsberg, bevarar åtskilliga äldre strukturer av bebyggelsemönster och markanvändning.

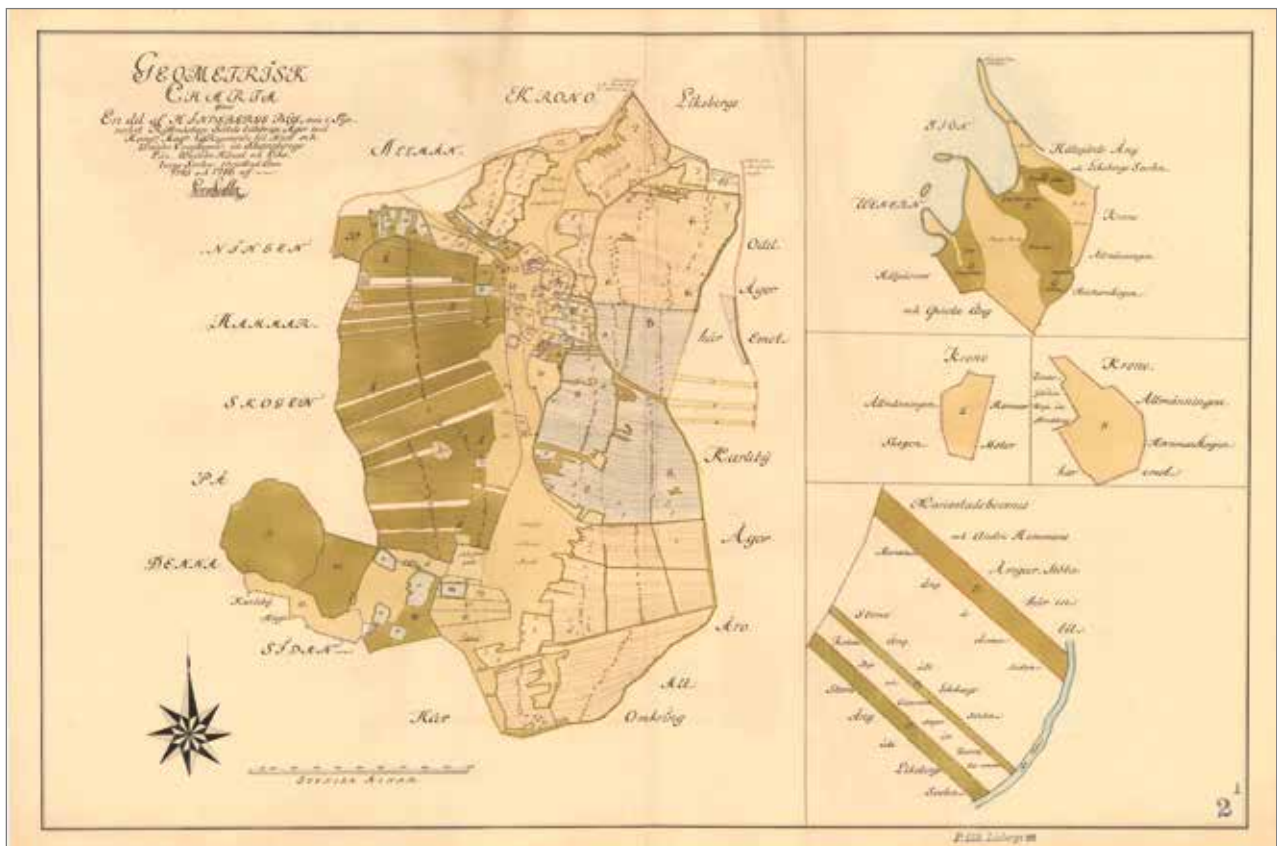
Utredningsområdets sydgräns går rakt tvärsöver ryggen och berör längst i söder till en mindre del det riksintressanta Karleby. Hindsberg med bytomt och lejonparten av dess gamla inägor, inklusive det välbevarade husartorpet i sydväst, ingår helt i utredningsområdet.

Hindsberg - kulturmiljö (B)

Hindsberg omnämns i skrift 1397. Det är en medeltida by som i jordeboken (jb) 1565 omfattade fyra hela hemman och en kyrkotomt (två skatte- och två kronohemman). Ortnamnet Hindsberg syftar möjligen på fornsvenska mansnamnet Hedhin/Hidhin i kombination med efterleden -berg. Byn ligger på en markerad lägre rygg i övergångsbygden Vadsbosläppen/Hammarskogen strax sydväst om den högt belägna kyrkbyn Leksberg.

Byn har omfattat Sörgården, Storegården, Västergården, Nolgården och Tomten. Namnet Nygården som finns på en gård idag återfinns inte bland de äldre gårdsnamnen. Sörgården som varit av central betydelse kallades på 1500- och 1600-talet även för Hindsbergs gård. Den var i jb 1540 ett helt domkyrkoherman. Efter indelningsverkets införande blev den 1687 ryttmästarboställe för Norra Vadsbo kompani. Storegården inrättades ungefär samtidigt till kompaniets rusthåll.

En yngre geometrisk bykarta från 1745 visar den gamla tresädesbyns struktur. De fem gårdarna låg samlade delvis tätt på bytomten mellan det stora sidlänta ängsgärdet Mossen i väster och de tre åkergårderna som inramade bytomten i norr, öster och söder. Väster om Mossgården vidtog utmarken på den stora Hammarskogen. Från bytån löpte åt nordväst en fägata mot utmarken. Två särhågnade sidlänta små ängsgårderna vidtog i sydväst. Karleby Kindbogården hade ängstegar i Mossgården. Flera särhågnade beteshagar fanns i anslutning till inägor och flera kalvhagar på bytån. Åschrönet redovisas till stor del som »oduglig stenig backe«, (bland annat den steniga hagmark närmast syd Sörgården där

Figur 3. En yngre geometrisk bykarta från 1745 visar den gamla tresädesbyns struktur. Från Hindsberg går byvägen, precis som idag, söderut längs ryggen bort mot Karleby.

Figur 4. Hindsberg är idag en välbevarad äldre bymiljö som integrerar både den oskiftade byn och 1800-talets omvandlingar i en mycket väl sammanhållen helhet. Hindsbergs 2:2 Storegårdens före detta rusthållarboställe från 1700- och 1800-talen.

järnåldersgravar än idag ligger (Leksberg 22). Särskilt har åschrönet i äldre tid erbjudit en viss resurs som fodermark. Storskifte genomfördes 1795.

Efter enskifte 1813–1814 och laga skifte 1865–1871 ligger Sörgården, Storegården och Västergården kvar i gammalt läge på bytomten. Nolgården och ev. även Tomten är utflyttade. Nygården har tillkommit tidigt i klungans norra del, troligen som en omvandling av andra gårdars hemmansdelar. Alla gårdarna ligger mer eller mindre tätt kring byvägen och ett lokalt vägshål med den före detta fågatan som är körväg mot nordväst. Byvägen är densamma som i den oskiftade byn. Enstaka tidstypiska villor såsom den nationalromantiska Tallbacken tillkom på 1920–1930-talet. På Storegårdens ekonomigård har senare bedrivits sågverk. Byns agrara karaktär är fortfarande påtaglig och levande

Hindsberg är idag en välbevarad äldre bymiljö som integrerar både den oskiftade byn och 1800-talets om-

vandlingar i en mycket väl sammanhållen helhet. Här finns en lång obruten kontinuitet i tid. De kända järnålderslämningarna är kopplade till Storegården (runstenen Leksberg 20 rest över Olov Nacke) och Sörgården (två stensättning Leksberg 22). Byn får en stark karaktär av sina gårdsklunor längs byvägen, den delvis mycket täta bebyggelsestrukturen, vägnätet och den tydliga uppdelningen i mangård och fågård med många faluröda ekonomibyggnader. Stenmurar och högvuxna lövträd ger också karaktär. En stark särart bland bygdens byar medför de två boställena Storegården och Sörgården med sina stora manbyggnader och rusthållets bevarade rustkammare samt att fyra av gårdarna i byn har bebyggelse från 1700-tal och 1800-talets första del. Inte minst Nygården med dess välbevarade manbyggnad från 1830-talet tillför också särskilda värden. Boställena ger uttryck för det stadsnära läget till residensstaden och centralmakten i Mariestad.

Figur 5. Hindsberg har flera partier av äldre inägostruktur i anslutning till byläget på åsen Bland annat dagens steniga hagmark närmast syd Sörgården där järnåldersgravar än idag ligger (fornlämning Leksberg 22).

Ången till Hindsberg var i huvudsak helt uppodlad redan på 1870-talet, enligt Häradskartan 1877–1882. De före detta inägorna bort mot Tidån i öster fick tidigt fullåkerskaraktär. Byvägens fortsättning längs krönet söderut mot Karleby präglas av odlings- och hagmarker samt lövträdungar på gammal åkermark. Vägen omges dels av flera fornlämningar (se ovan), dels av några utskiftade gårdar. Nolgården i sydost med regelbundet uppbyggd mangård är utflyttad från Hindsbergs by på 1800-talet. Nära Björkhaga på ryggen söder om Hindsbergs bytomt fanns på 1800-talet ett tegelbruk, enligt Häradskartan 1877–1882. Björkhaga bebyggdes på 1930-talet med ett egnahem. Backa längre söderut är en välbevarad gårdsanläggning från 1860-talet, utflyttad från Karleby vid laga skiftet, se nedan. Vägen på åskränet har en tydlig karaktär av följsam gammal väg.

Hindsbergs by och vägen mot Karleby söderut innehåller flera kulturhistoriskt värdefulla objekt varav flera är av mycket stort kulturhistoriskt värde:

Hindsberg 1:18 Tallbacken (9). Boningshus vid en talldunge i den norra delen av Hindsbergs by. Huset är uppfört med två lägenheter i nationalromantisk stil så sent som 1931, och har med undantag för delvis modernt taktäckningsmaterial bevarat sin ursprungliga karaktär. På tomten finns även ett välbevarat bostadshus i miniatyr, troligen en lekstuga. Mot söder avgränsas tomten genom en vällagd stenmur.

Hindsberg 2:2 Storegården (6). Före detta rusthållarboställe, kvar i gammalt läge på bytomten. Välbevarad gårdsanläggning i Hindsbergs by med en av socknens fåtaliga stora manbyggnader i två våningar, troligen byggd på 1700-talet men förhöjd vid mitten av 1800-talet. Bland gårdens övriga byggnader märks en timrad rustkammare från 1808, då Storegården var boställe för rusthållaren, samt flera ekonomibyggnader, varav en är delvis från 1800-talet. Storegården är genom sin karaktär, bakgrund och sin väl sammanhållna bebyg-

gelsemiljö i byns centrala del av mycket stort kulturhistoriskt värde. (2003)

Hindsberg 4:8 Sörgården (5). Sörgården är kvar i gammalt läge på bytomten. Väl sammanhållen gårdsanläggning, tidigare ryttmästarboställe, där mangården och fågården ligger på var sida om bygatan. Mangården öster om bygatan ligger på en markerad höjd på ryggen, och utgörs av den stora ljusmålade manbyggnaden från omkring 1840 och som flygelbyggnad ett timrat magasin från 1800-talets första hälft. Gårdens ekonomibyggnader utgörs bland annat av en ladugård från 1860-talet, senare tillbyggd. Sörgården är genom sin karaktär, bakgrund och sin väl sammanhållna bebyggelsemiljö i byns centrala del av mycket stort kulturhistoriskt värde.

Hindsberg 5:3 Nolgården (4). Utflyttad gård vid 1800-talets skifte i byn. Väl sammanhållen gårdsanläggning med gotisk gårdsform, där man- och fågård är tydligt åtskilda. Manbyggnad från omkring 1850, fasadförändrad 1950, samt välbevarade flygelbyggnader från 1800-talets andra hälft. Tidstypisk stor ladugård från 1930 med fähus av konststen, för övrigt i trä. Kulturhistoriskt värdefull gårdsmiljö, en god helhet.

Hindsberg 9:1 Västergården (7). Gårdsanläggning i den västra delen av Hindsbergs by. Den faluröda timrade manbyggnaden kan enligt Svensk Bebyggelse ha en stomme från 1700-talets mitt. Genom senare moderniseringar har den bland annat fått frontespiser på båda långsidorna. Ekonomibyggnader i söder från 1800- och 1900-talen, bland annat en ladugård från

1946. Västergården är viktig för helhetsupplevelsen av Hindsbergs by.

Hindsberg 10:1 Nygården (8). Sammanhållen gårdsanläggning i byns norra del med välbevarad ljusmålade manbyggnad från omkring 1830 med fint arbetad fasad med klassicerande portik samt två något yngre flygelbyggnader. Ett par ekonomibyggnader, bland annat en T-formad ladugård från 1940 står på en höjd i gårdens norra del. Som en av de mest välbevarade gårdarna i byn har Nygården ett mycket stort kulturhistoriskt värde.

Nolängen och Sommarlyckan (1). Till Hindsbergs gamla bystruktur hör i hög grad den utmarksrelaterade torpmiljön i sydväst som är orienterad mot Karlebys gamla utmark. (Se under Karleby nedan).

Karleby – kulturmiljö (A)

Karleby omnämns i skrift 1540. Medeltida by som i jb 1565 omfattar sju hela hemman och en kyrkoäng (sex skatte- och ett kyrkohemman). Byn har omfattat Kindbogården, Lassegården (Skräddaregården), Herregården (Millomgården eller Anders Matsgården), Persgården, Lillegården, Herrgården, Nolgården och Smassgården (Anders Matsgården). Klockaregården är betydligt mer sentida och lades in i jordeboken först 1923. Ortnamnet syftar på förleden karl (i betydelsen man) i kombination med efterleden -by i betydelsen by eller gård. Namnet har förhistoriskt ursprung.

Figur 6. Vy mot Karleby ödekyrkoplats med lämningar av två träkyrkor från 1000- och 1100-talen. Ödekyrkoplatsen ligger i kanten av utredningsområdet.

Karleby har en tidigmedeltida kyrkplats med lämningar av två träkyrkor från 1000- och 1100-talen, övergiven kanske redan på medeltiden (fornlämning Leksberg 32, återupptäckt och arkeologiskt undersökt 1980-tal). Kyrkplatsen som antagligen fungerade som gårds- eller bykyrka är belägen nedanför byn på lerslätten vid Tidan, i anslutning till Kapellsgärdet, byns gamla mellersta åkergårde. Själva byn ligger högt på den markerade ryggen ovanför den uppodlade ådalgången.

Det riksintressanta Karleby (som även innefattar Hindsbergs husartorp och backstuga) berörs vad gäller själva Karleby byområde endast till en liten del norr om själva bytomten. Mot den bakgrunden görs här endast en sammanfattning av kulturmiljön:

Byn är en gammal tresädesby, men mer ovanligt nog

typ rundby till formen, som bevarar åtskilliga strukturer i bebyggelsemönster och markanvändning från den oskiftade byn, överlagrat av ett småskaligt odlingslandskap från laga skiftets tid på 1850-talet. Den före detta utmarken med välbevarade torpmiljöer (både Karlebys och Hindsbergs) ansluter till de före detta inägorna. Flera gårdar kvarligger på gammal plats på bytomten. Viss gårdsutflyttning vid laga skiftet skedde bland annat mot utmarken i väster och någon enstaka mot norr. Åtskilliga gårdar har välbevarad äldre bebyggelse från 1700- och 1800-talet. Vägnät, fägata, ängs- och hagmarker, stengärdesgårdar, smååkrar och gamla solitärträd sätter mycket stark prägel. Storskifte genomfördes 1786 och 1798. Enskifte planerades på 1810-talet. Laga skifte genomfördes 1856.

Figur 7. 1856 flyttades gården Backa ut från Karleby bytomt upp mot Hindsbergsvägen. Karleby 1:3 o 2:15 Backa är idag en av utredningsområdets bäst bevarade gårdsmiljöer med rötter i laga skiftets tid.

Karleby är uppmärksammat och utvärderat i flera olika sammanhang. Ur kulturmiljösynpunkt är Karleby idag unikt även i ett västgötskt perspektiv.

På höjdryggens krön norr om Karleby, vid Hindsbergsvägen, i södra delen av utredningsområdet ligger:

Karleby 2:15 och 1:3 Backa (2). Gårdsanläggning utflyttad vid laga skifte i Karleby 1856. Bebyggelsen är numera är uppdelad på två olika fastigheter, men uppfattas fortfarande visuellt som en enhet. Väster om grusvägen ligger på Karleby 2:15 den välbevarade mangården med sin manbyggnad från 1865 och tillhörande två flygelbyggnader, sannolikt samtida med manbyggnaden. På Karleby 1:3 ligger ett par mindre ekonomibyggnader från sent 1800- eller tidigt 1900-tal samt den stora ladugården från 1931, senare moderniserad och tillbyggd med plåtsilo. Backa utgör en välbevarad gårdsmiljö, där särskilt mangården är av mycket stort kulturhistoriskt värde.

RAÄ **Leksberg 27** (ÖKL) är ett objekt med fossil åkermark. Ligger i anslutning till vad som troligen var en del av den oskiftade byns ängsgärde. Stort agrarhistoriskt värde.

Nolängen och Sommarlyckan

Till Hindsbergs gamla bystruktur hör i hög grad den utmarksrelaterade torpmiljön, sydväst om Hindsbergs by, som är orienterad mot Karlebys före detta äng och utmark väster om Karleby by. I skogen vid övergången mellan Hindsbergs gamla äng och utmarken ligger här Hindsbergs husartorp Nolängen och backstugan Sommarlyckan. Tillsammans utgör de en mycket genuin och välbevarad agrar miljö med ålderdomlig obe-sutten bebyggelse, stenmurar och skogsväg. Det tycks som om husartorpet ligger kvar i samma läge som på geometriska avmätningsskarta över Hindsbergs by från 1745. Nuvarande torpbebyggelse är från 1800-talets mitt och ovanligt nog är även husarladugården i behåll. I Skaraborg finns idag endast ett fåtal bevarade husartorpmiljöer.

Hindsberg 5:8, Nolängen (1). Tidigare husartorp under Nolgården i Hindsbergs rote, finns med på bykarta 1745. Boningshuset är en timrad enkelstuga från 1800-talets mitt och till torpet hör även en samtida timrad ladugård samt ett utedass. Bortsett från sentida plåttak är torpets bebyggelse mycket välbevarad och utgör en mycket värdefull agrar bebyggelsemiljö. Strax söderut vid skogsvägen ligger Sommarlyckan (se nedan).

Hindsberg 5:8, Sommarlyckan (1). Ett hundratal meter söder om husartorpet Nolängen, fast precis utanför utredningsområdet, ligger Sommarlyckan, noterad som backstuga på Häradskartan 1877–1882. Boningshuset är en timrad enkelstuga från 1800-talets mitt med välbevarad exteriör. Stora stenmurar avgränsar mot den delvis stenmurskantade skogsvägen. Tillsammans med husartorpet Nolängen utgör Sommarlyckan en mycket värdefull agrar bebyggelsemiljö.

Mariestad och öster om Tidan – bakgrund och landskapskaraktärisering

(Vad gäller Mariestad, se även delsträcka 2). Mariestads stadsbebyggelse på Tidans västra sida berörs av utredningsområdet i en begränsad omfattning. Det som avses ligger inom Leksbergs socken och omfattar ett stråk av bebyggelse från Haggårdens trafikplats upp längs den södra infarten Göteborgsvägen, in mot Haggårdsvägens södra del. Vidare omfattas en mindre del av Haggårdens industriområde med del av Hammarsmedsgatan och Förstadsgatan. Här låg Haggården, utflyttad från Leksbergs by vid 1800-talets laga skifte. Haggården, riven i sent 1900-tal, har gett namn åt industriområde och trafikplats.

Kring berörd del av Haggårdsvägen ligger främst småskalig egnahems- och villabebyggelse i trä och tegel från cirka 1940–1950-tal. Den har senare genomgått olika moderniseringar. Haggårdens industri- och handelsområde domineras av låg hall- och modulbebyggelse från sent 1900-tal bland annat med servicestationer, McDonalds och en mängd olika företagsbyggnader. Haggårdens område begränsas i öster av Tidan.

Öster om Tidan vidtar odlingsbygd och mindre skogsstråk i Mariestads stadsområde samt en mindre del som tillhör Ullervads socken. Inga kända fornlämningar förankrar utredningsområdet här i förhistorisk tid.

På Mariestadssidan öster om Tidan låg fram till 1700- och tidigt 1800-tal den vidsträckta Sunnevadsängen som var ett till stor del sidlänt ängsområde längs ån. Ängen är förknippad med Sunnevads medeltida by i Ullervad som lades under det nya Mariestad 1583. Byn Siundeuat omnämns 1540 och omfattade enligt jb 1565 tre hela kronohemman. Sunnevadsängen utgjorde en del av stadens södra inägomark. I stort sett hela ängen var här uppodlad enligt Häradskartan 1877–1882.

Egendomen Sund var en av flera jordbruksenheter på stadens jord som finns på Häradskartan 1877–1882. En

Figur 8. Inom riksintresseområdet Karleby, vid övergången mellan Hindsbergs gamla äng och utmarken, ligger Hindsbergs husartorp Nolängen och backstugan Sommarlyckan (båda Hindsberg 5:8). Tillsammans utgör de en mycket genuin och välbevarad agrar miljö från 1700- och 1800-tal med obesutten bebyggelse, stenmurar och skogsväg.

stor del av marken närmast norr om dagens E20 hörde då till Sund. Gårdstomten ligger dock ett stycke norr om utredningsområdet. Sandbäckens gård som låg vid nuvarande Sandbäckens rastplats (se delområde 2) var en av tre gårdar som redan på 1600–1700-talet anlagts på stadsjorden.

Berörd del av Ullervad längst i söder är liten och omfattar gammal utmarks- och inägomark till Fors by.

Fors by berörs i övrigt inte av utredningsområdet. Byn är medeltida omnämnd som Ffors 1540. Jordeboken 1572 upptar två hela skattehemman, en skattetomt och en skatteåker. Skogsstråket ingick i Ullervads sockenskog på utmarken och utgjorde även gräns mot Mariestad. Två skogsnära fornlämningar vid Brunnsberg nära Fors ligger precis i kanten av eller utanför utredningsområdet:

RAÄ **Ullervad 18** är en fångstgrop förknippad med fångst av Västergötlands då sista varg på 1800-talet.

Ullervad 74 är en av ursprungligen fem gränstenar från 1583 som markerade gränsen för Mariestads stads område. Stenen bär Hertig Karls (Karl IX:s) vapen och markerade stadens sydgräns. Ullervad 76 har ett mycket stort stadshistoriskt värde och Ullervad 18 har ett stort agrarhistoriskt värde.

Området öster om Tidån och norr om E20 har genomgått flera förändringar under 1900-talets mitt och senare del. Detta framför allt relaterat till Mariestads stadsutveckling samt omvandlingen av gamla riksvägens dragning till nuvarande E20. Utöver de två fornlämningarna har inga kulturhistoriskt värdefulla objekt noterats öster om Tidån inom delsträckan av utredningsområdet

Område 2: Sandbäcken-Korstorp-Ramslåttern

Sammanfattning av större kulturmiljövärden
Bebyggelse- och agrarhistoriskt

Korstorp 2:1 (13). Ursprung 1600-tal. Kronoboställe med manbyggnad 1700-tal. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.

Korstorp 1:9 Ramslåttern (14). Ursprung 1600-tal. Gårdsmiljö med ekonomibygnader från 1700- och 1800-tal. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.

Muggebo 3:3 Rattugglan (11). Motor- och kommunikationshistorisk viktig plats med yngre roadside architecture från 1980-talet. Har kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

Spirhults gårdstomt tidigt 1600-tal eller äldre (a). Öster om Korstorp. Viktigt att utreda/undersöka vid eventuell exploatering.

Banvall Mariestad-Moholms järnväg 1860-tal (12). Kommunikationshistoriskt värde. Lokalhistoriskt mycket högt värde.

Allé och stenmurar vid Sandbäckens före detta gårdstomt (10). Viktigt att bevara.

Inga uppenbara betydelsefulla strukturer av äldre odlingslandskap är kända i området.

Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt – i kulturmiljöer och som enstaka objekt

Inom område 2 finns endast en registrerad fornlämning och två ÖKL. De är samtliga enskilt liggande objekt som inte kan knytas till någon specifik kulturmiljö och utgörs av:

RAÄ **Mariestad 30:1** (ÖKL) – lösfynd i form av en bit svallad flinta. Vid schaktningsarbeten i området återfanns inga ytterligare spår efter förhistorisk boplats. Flintan kan dock indikera att en sådan återfinns inom en inte allt för stor radie.

RAÄ **Mariestad 25:1** (ÖKL) – gränsmärke i form av ett så kallat femstenarör. Det är ett stenröse som förr lades för att markerar platsen där en gräns bytte riktning.

RAÄ **Ullervad 75:1** (fornlämning) – gränsmärke från 1600-talet. Ligger precis på utredningsområdets gräns.

Betydande delar av område 2 består av skogbevuxna marker. Vid inventering av dessa i samband med en arkeologisk utredning, steg 1 är det mycket möjligt att nya fornlämningar kommer påträffas. Lämningar som allmänt sett brukar ligga i skogsmarker är exempelvis

kolbottnar och kolningsgropar. Även platser för järnframställning kan förekomma. Man kan också träffa på fossil åkermark i skogsområden, ofta i form av röjningsröseområden. Sådana är boplatssindikerande och kan även innehålla gravar i form av stensättningar. Arkeologiska undersökningar har därför potential att bli tämligen omfattande och kostnadskrävande. De öppna landskapsytorna inom område 2 har potential att innehålla okända boplatslämningar.

Utifrån den kunskap som idag finns om förhistoriska lämningar inom området, måste det ur arkeologiskt perspektiv anses vara tämligen okänsligt för exploatering.

Synpunkter på kulturmiljöns tålighet
beträffande vägprojektet i område 2

Här kommenteras dels föreslagna korridordragningar dels övriga delar av utredningsområdet.

Grön och röd korridordragning

Beträffande föreslagna korridordragningar så innebär grön korridor nydragning av E20 från Sandbäcken i en sträckning öster om Korstorp. Röd korridor utgör ett brett stråk som norr om Rattugglan sträcker sig österut tvärs över Korstorp. Vid korsningen med väg 202 löper röd och grön korridor i stort sett bredvid varandra över ett flera hundra meter brett område för att längre norrut förenas i en gemensam smalare sträckning.

Grön och röd korridor går genom områden som dels omfattat stadens ängar dels stadens skog. Inga särskilda noterade värdefulla strukturer vad gäller just det har uppmärksamats. Den viktigaste synpunkten är att den röda korridoren går genom det kulturhistoriskt mycket värdefulla Korstorp 2:1. Ur kulturmiljösynpunkt fungerar de gröna och röda korridorerna under förutsättning att:

- den kulturhistoriskt mycket värdefulla bebyggelsen på **Korstorp 2:1, Korstorp** inte berörs och påverkas. Påverkas av röd korridor.
- att särskild hänsyn om möjligt visas banvalen till före detta **Mariestad-Moholms järnväg**. Påverkas av grön korridor.

- att särskild hänsyn om möjligt visas **Sandbäckens alléväg**. Påverkas av grön korridor.
- att **Spirhults gårdstomt** är ett utrednings-/undersökningsobjekt. Påverkas av grön korridor.

Blå korridor dragning

Blå korridor innebär att befintlig sträckning av E20 behålls, varvid inga värdefulla kulturmiljöer eller objekt påverkas. Ur kulturmiljösynpunkt fungerar denna korridor, under förutsättning att:

- det kommunikationshistoriskt intressanta **Rattugglan** bevaras
- den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen på **Ramslåttern, Korstorp 1:9**, inte berörs och påverkas
- särskild hänsyn om möjligt visas banvallen till före detta **Mariestad-Moholms järnväg**.
- särskild hänsyn om möjligt visas **Sandbäckens alléväg**.

Mariestad öster om Tidån –

bakgrund och landskapskaraktärisering

Denna del av utredningsområdet ligger huvudsakligen inom Mariestads stads område samt små partier av Ullervad i sydost och Berga i nordost. Endast en mycket begränsad del av utredningsområdet är stadsbebyggelse. Här finns ingen förhistorisk förankring genom kända fornlämningar. Sunnevads försvunna by, som uppgick i 1580-talets nya stadsanläggning Mariestad, ger en medeltida bakgrund (se del 1).

Mariestad grundades 1583 av hertig Karl (sedermera Karl IX) och fick namn efter hans första gemål, Maria av Pfalz. Staden placerades strategiskt, på en ås innanför Tidans utlopp i Väneren, i anslutning till Tunaholms (senare Marieholms) medeltida kungsgård i Leksberg. Staden placerades frånsett Marieholm främst på Ullervads sockens marker, bland annat med Hallans två hemman och Sunnevads medeltida by med tre kronhemman som lades under staden. Mariestads tillkomst innebar att Ullervads by längre uppströms förlorade rangen av gammal centralort och viktig handelsplats till förmån för den nya staden. Åren 1584–1647 var staden superintendentia över Värmland och norra Västergötland och fick i samband med detta sin domkyrka. Mariestad utvecklades kring stadsnäringarna handel, sjöfart och hantverk men framför allt som Skaraborgs

Figur 9. Ett delvis fortfarande öppet odlingslandskap i skogskant utbreder sig numera på stadens gamla ängs- och utmarker i sydost. Här ligger flera före detta torpställen från 1700- 1800-talen, alla idag mer eller mindre ombyggda och moderniserade. Vid Torbjörnsäng.

läns residensstad fram till 1999. Under 1900-talet var staden en livlig industristad med bland annat Katri-nefors pappersbruk, flera verkstäder såsom Electrolux samt möbeltillverkning.

Denna del av utredningsområdet är beläget på stadens gamla ängar och utmarker mot sydost och öster. Landskapsbilden karaktäriseras delvis av skogspartier på Fredsskogen och Sörskogen som ingick i stadens skog. I sydost möter Ullervads gamla sockensskog. Delvis finns här fortfarande, på östra sidan av E20, sammanhängande uppodlade lerdalsstråk, dels kring de jordbruksenheter som tidigt anlades på stadsjorden, dels kring före detta småbruk med ursprung som torpbebyggelse. Viss beskogning har skett på 1900- och 2000-tal. Västsidan av E20 består delvis av skogs- och våtmarkspartier och är idag till stora delar inte bebyggd främst med undantag för stadsdelen Krontorp i norr.

Redan 1609 gav ett kungligt brev Mariestads borgare rätt att inom stadsområdets gränser röja åker och äng åt sig för egen del. Med det som grund etablerades tidigt tre större gårdar på markerna här; Korstorp och Ramslättern i nordost nära Berga sockengräns och Sandbäcken mot Tidån i sydväst. De hade rangen av kronotorp (i betydelsen nybyggda gårdar) på stadsjorden och mantalssattes tidigt.

År 1794 genomfördes storskifte av all utmark/skog. Fortfarande på 1850-talet fanns här några större ängsområden såsom Kungsängen, vilka hörde till stadens inägor samt flera insprängda mindre ängsområden och beteshagar i skogskanten. Hasslehagen, Lillängen och Dyrings äng var namn på några av dessa.

Gamla riksvägen löpte genom Mariestads centrum och berörde till stor del inte denna del av utredningsområdet. Undantaget är Stockholmsvägen genom Krontorp i norr som var vägens norra passage in i Mariestad.

Efter storskiftet etablerades efterhand flera torpställen på stadens före detta utmark i sydost under sent 1700-tal och 1800-tal. Exempelvis kan nämnas Kungsängen, Muggebo, Munkhagen, Perstorp, Suntorp och Torbjörnsäng. Nästan alla tillkom i skogskanten kring sockengränsen mot Ullervad. Detta avser öster om E20. Dagens bebyggelse har till stor del ursprung från dessa torpställen/småbruk såsom Suntorp och Torbjörnsäng. Där finns fortfarande mer småskalig 1800-talsbebyggelse, dock mer eller mindre ombyggd i sen tid. Några byggdes om och fick egna hemskaraktär på cirka 1930-talet. Främst i anslutning till befintlig bebyggelse upp-

fördes en och annan villa under perioden 1945-1980. Därefter har någon enstaka villa tillkommit. Inte någon kulturhistoriskt värdefull bebyggelse har här uppmärksammats.

Området på östsidan av Europavägen karaktäriseras av ett mycket glest vägnät. Främst är det några långa smala ofta ringlande små grusvägar. De binder samman de små spridda byggnadsgrupper som finns i skogskanten med Mariestad.

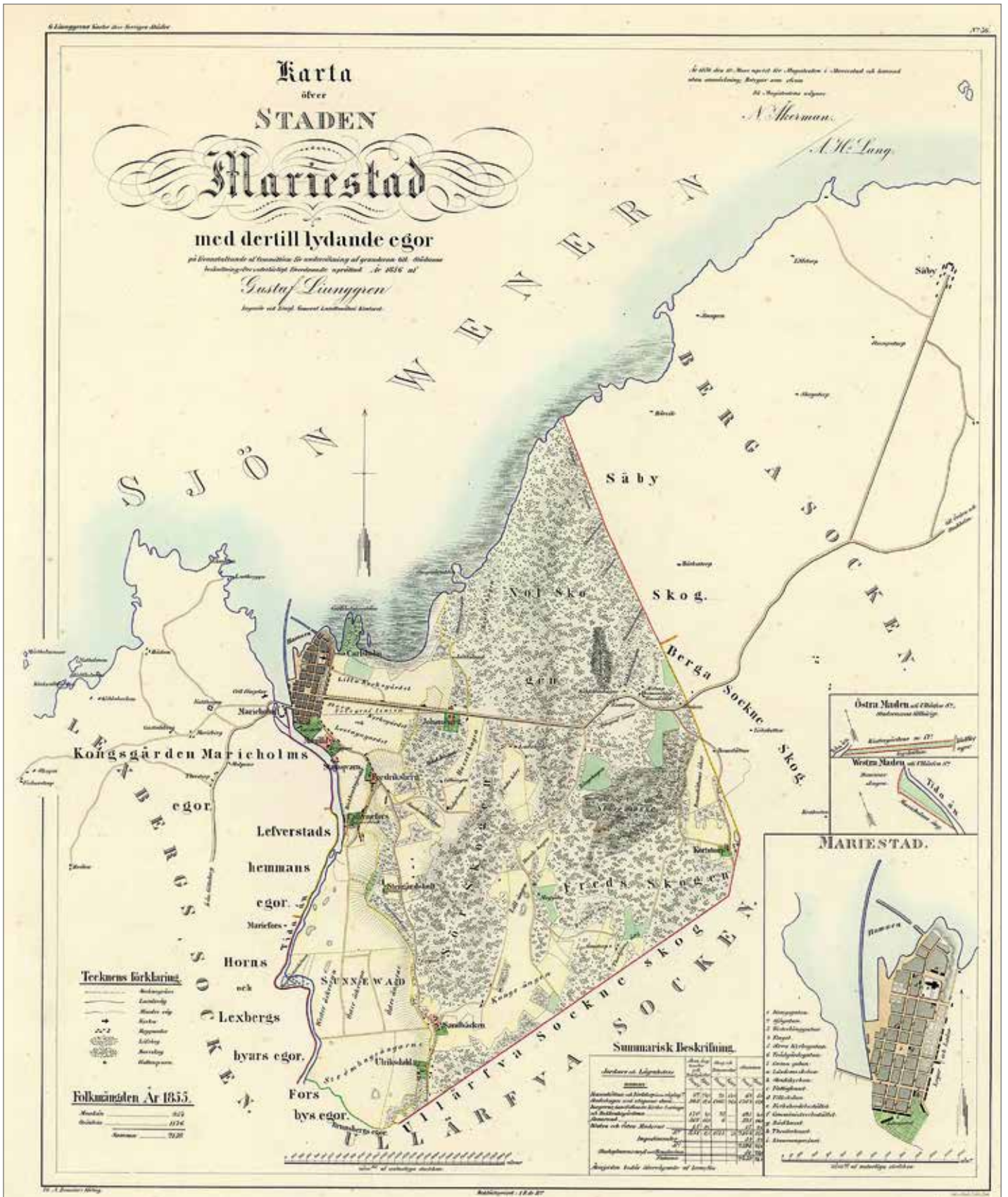
Ulriksdal strax söder om Sandbäcken var en av de gårdar på stadens jord som tillkom senare. Dessa framträder tydligt på en karta över Mariestads stad och dess ägor 1865, av Gustaf Liunggren. Ulriksdal har idag en före detta manbyggnad från cirka 1920-talet men i sen tid ombyggd och förändrad. Häradskartan över Skaraborg från åren 1877-1882 visar även flera backstugor kring nuvarande E20 vid Ulriksdal. Av dessa finns ingenting kvar.

Området närmast E20 och på norra sidan av europavägen har genomgått flera förändringar under 1900-talets mitt och senare del. Detta är framför allt relaterat till dragningen av nuvarande E20 (då E3) utanför Mariestad 1962.

Stadsdelen Krontorp i norr omger längst i öster gamla riksvägens utfart mot Stockholm. Krontorp hade under 1900-talet en typisk prägel av utkant med centralt läge vid ett stort kommunikationsstråk. Här fanns småskalig bostadsbebyggelse, affärer, kiosk, bensinmack och småverkstäder på ömse sidor av Stockholmsvägen. Mycket av bebyggelsen, inklusive egnahemmen, är från cirka 1920-1950-tal men har senare om- och tillbyggts, inklusive före detta Krontorps Livs. Stockholmsvägen är idag främst en stillsam infartsväg, delvis med bulerplank mot bostadskvarteren. Endast en begränsad yttre del av Krontorp berörs av utredningsområdet. Inga kulturhistoriskt värdefulla objekt/kulturmiljöer uppmärksammas.

Omedelbart norr om Ramslättern ligger en liten husgrupp (Krontorp 1:4 och 1:5) från cirka 1900-1930 men förändrad i sen tid.

Norr om E20, nordost om Muggebo i Mariestads utkant, ligger numera en stor avfallsanläggning delvis på platsen för den gamla Lillängen som var en av stadens ängar. Sydväst om Muggebo, mitt emot Rattugglan, finns en sentida anlagd våtmark.

Figur 10. 1857 års karta, av Gustaf Ljunggren, över Mariestads stads område, ger en god bild av det sena 1800-talets bebyggelsestruktur.

Figur 11. I samband med det tidiga 1960-talets vägbygge tillkom nära Muggebo motorhotellet Rattugglan Mariestad (Muggebo 3:3). Det ursprungliga motellet brann på 1980-talet och blev i stort sett nybyggt 1988–1989.

Rattugglan – byggnadsobjekt

I samband med det tidiga 1960-talets vägbygge tillkom nära Muggebo motorhotellet Rattugglan Mariestad (Muggebo 3:3). Det ursprungliga motellet brann på 1980-talet och blev i stort sett nybyggt 1988–1989. Anläggningen är idag ett postmodernistiskt uttryck för så kallad roadside architecture. Vid Rattugglan finns även servicestation med mera. Rattugglan är av kommunikationshistoriskt intresse (11).

Mariestad-Moholms järnväg före detta – vägobjekt

Från Muggebo mot Perstorp går banvallen till Mariestad-Moholms järnväg som var i drift 1864–1967 och på sin tid en viktig pulsåder i bygden. Denna del av banvallen är numera en grusad körväg. Banvallen har kommunikationshistoriskt värde. (12)

Sandbäcken – vägobjekt

I den öppna bygden ut mot Tidan längst i sydväst låg Sandbäckens gård som tillkom som krononybygge på 1600- eller 1700-talet på stadens jord. I samband med bygget av dåvarande E3 kring 1962 och anläggningen av Sandbäckens trafikplats, rastplats och värdshus med mera så revs efterhand gårdsbebyggelsen, bland annat den stora manbyggnaden i två våningar från 1800-talet. Stenmurar samt högvuxna lövträd vid rastplatsen markerar platsen för gårdens mangård som låg ungefär mitt på dagens rastplats. En allékantad slinga av en äldre väg med stenmurar nära rastplatsen var gårdens tillfartsväg. Allévägen omfattar högvuxna ädellövträd och är ett kulturhistoriskt värdefullt objekt. (10)

Korstorp och Ramslåttern – byggnadsobjekt

Nära sockengränsen mot Berga socken i nordost ligger två av de lite större jordbruksenheter som etablerades redan på 1600-talet som krononybyggen på stadsjorden, Korstorp och Ramslåttern. Senast under 1800-talets intensiva uppodlingsfas har gårdarna knutits samman med den sammanhängande odlingsbygd som under 1900-talet utgjort fullåkersbygd i dalgången norr ut mot Brodderud.

Både Korstorps gård och den mindre enheten Ramslåttern har välbevarad 1700-talsbebyggelse och är bebyggelseobjekt av mycket stort kulturhistoriskt värde. Särskilt Korstorp med sin karaktär av gammalt kronoboställe (gården finns med på Berga sockens skogskarta från 1773) har en väl sammanhållen gårdsmiljö. Här ligger flera faluröda gårdsbyggnader i traditionell gruppering kring den stora ålderdomliga manbyggnaden på en höjd i skogskanten ovanför inägorna (se nedan). Ramslåttern har framför allt ålderdomliga ekonomibygnader. På Ramslåtterns ägor fanns Mariékälla hälsobrunn, som i början av 1800-talet arrenderades av Mariestads Hälsobrunnsbolag.

Korstorp 2:1 Korstorp (13). (På äldre kartor även benämnt Kårstorp/Kortstorp). Korstorp som är från 1600-talet är en väl sammanhållen gårdsenhet med flera välbevarade faluröda byggnader från 1700–1900-tal. Manbyggnadens ursprung i 1700-talet styrks av byggnadens proportioner, det högresta tegeltäckta sadeltaket och timmerstommens utskjutande knutar. Utöver den ålderdomliga manbyggnaden finns flera andra kulturhistoriskt intressanta byggnader med 1800- och 1900-talsprägel. Gården har under 1800-talet haft flera officerare som ägare och kan ha fungerat som militärt boställe.

Figur 12. Sandbäckens gårdsbyggnader från 1800-talet revs på 1960-talet efter att rastplatsen vid nya E3 hade anlagts. Idag återstår främst allévägen fram till platsen för mangården.

Korstorp 1:9 Ramslättern (14). (På 1800-talskartor även benämnd Ramslätten). Ramslättern som är från 1600-talet har även varit domareboställe. Flygel till manbyggnaden är en mycket välbevarad knuttimrad magasinlänga, enligt uppgift från 1700-talets mitt. Jämte ett par timrade mindre ekonomibygnader, alla faluröda och med enkupiga tegeltak, ger den gårdsmiljön en klart ålderdomlig karaktär. Befintligt boningshus är också av äldre datum och har bevarat ursprungliga proportioner, medan exteriören dock förändrats under 1900-talets senare del. Höga lövträd inramar byggnaderna på höjdryggen.

Eventuella utredningsobjekt

Spirhult. Hemmanet Spirhult i Berga var granngård i öster till Korstorp. Spirhult finns omnämnt 1636 som

Figur 13. Korstorp 2:1 Korstorp härstammar från 1600-talet och har bland annat varit officersboställe. Det är en väl sammanhållen gårdsenhet med flera välbevarade faluröda byggnader från 1700-1900-tal, bland annat den ålderdomliga manbyggnaden från 1700-talet.

Figur 14. Korstorp 1:9 Ramslättern som är från 1600-talet har flera ålderdomliga ekonomibyggnader bland annat denna knuttimrade magasinlänga, enligt uppgift från 1700-talets mitt.

¼ skattehemman. Gården tycks redan i sent 1800-tal ha varit ödeställd enligt Häradskartan 1877–1882. (a)

Område 3–Brodderud– Berga–Bergatorp

Sammanfattning av större kulturmiljövärden
Bebyggelse- och agrarhistoriskt

Kulturmiljön Berga – Ingarud:

Berga–Österberga–Bergatorp (c), ursprung som medeltida by på förhistoriska grunder, omformad av flera bebyggelsehistoriska processer, delvis starkt herrgårds- och laga skiftespräglad. Idag en i huvudsak sammanhängande, mycket välbevarade bebyggelsemiljö från flera tidsepoker med medeltida kyrkplats, medeltida bytomter, äldre odlingslandskapsstrukturer, byväg, flera förhistoriska fornlämningar, länsmansboställe från 1700-talet, flera välbevarade gårdsmiljöer från sent 1800-tal–1910-tal. Bergatorps välbevarade gårdsmiljö från 1700–1800-tal, själva »hjärtat i Löfvenskiöldsland«, arkitekten och nationelle idégivaren Charles Emil Löfvenskiölds hem, vårdat som hembygdsgård.

Ingaruds herrgård med ursprung 1500–1600-tal med huvudbyggnad och gårdsmagasin utformade av Löfven-

skiöld samt karolinsk före detta manbyggnad från cirka 1700 med flygel, stora alléer. Mycket stora kulturhistoriska värden. Ingaruds mangård har sådana höga byggnadshistoriska värden att det skulle kunna motivera en byggnadsminnesutredning. Ytterst viktiga att bevara.

Objekt inom kulturmiljön Berga – Ingarud:

Berga 3:13 Berga kyrka (21) Spåntäckt stenkyrka sent 1600-tal–1712 eventuellt med medeltida murar. Enhetlig herrgårdspräglad kyrkomiljö av mycket stort kulturhistoriskt värde. Skyddas av KML. Ytterst viktig att bevara. Belägen strax utanför utredningsområdet.

- **Berga 3:15** (22) Välbevarad sammanhållen gårdsmiljö på gammal plats i byn med mangård och fågård från cirka sent 1800-tal–1920. Av central betydelse för kyrkans genuina närmiljö. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Ligger strax utanför utredningsområdet.
- **Berga 5:1** (19) Vid Bergatorps yngre gårdsdel: Timrat gårdsmagasin i »Löfvenskiöldsk«

anda från cirka 1850 med rikliga karaktäristiska snickerier. Även flera faluröda uthus. Magasin av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Beläget strax utanför utredningsområdet.

- **Berga 7:1 Skattegården.** (25) Välbevarad sammanhållen gårdsmiljö på gammal plats i byn med mangård och fågård från sent 1800-tal- 1906. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Ligger strax utanför utredningsområdet.
- **Berga 8:1** (24) Ett mycket välbevarat falurött timrat mindre bostadshus, troligen från 1870–1890 vid byvägen i Österberga. Även en större faluröd byggnad från cirka 1900, ett före detta skolhus. Viktiga att bevara. Ligger precis utanför utredningsområdet. Stort kulturhistoriskt värde.
- **Berga 10:1 Bergatorp** (18). Gården Bergatorp med manbyggnad från 1843 och flyglar från 1700-talets senare del förknippas i hög grad med arkitekten, djurrättskämpen och inspiratören Charles Emil Löfvenskiöld, som bodde och verkade på Bergatorp, under främst 1830-1880-tal, har haft mycket stor betydelse för utvecklingen av svenska landsbygdens byggnadsskick Den pietetsfullt renoverade mangården förvaltas numera av Hassle hembygdsförening och har kompletterats med en ditflyttad magasinsbyggnad. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara.
- **Österberga 1:1 Nolgården/Österberga** före detta länsmansboställe (23) med faluröda timrade 1700- och 1800-talsbyggnader, sammanhållen stor gårdsmiljö med medeltida ursprung. Ålderdomligt kulturlandskap i anslutning. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara.
- **Byväg** delvis med stenmurar, följsam terränganpassad gammal väg på ryggen genom **Berga-Österberga by** (20). Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

- **Ingarud 1:6 Ingarud** (17). Ingaruds herrgård med ursprung 1500–1600-tal med huvudbyggnad och gårdsmagasin utformade av Löfvenskiöld samt karolinsk före detta manbyggnad från cirka 1700 med flygel, stora alléer. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara.

- **Ingarud 1:6 Ingarud** (16). Det så kallade Vårdshuset från cirka 1865 kom genom sitt centrala läge att användas som vårdshus/grindstuga för förbipasserande. Mycket stort kulturhistoriskt värde.

En fördjupad agrarhistorisk landskapsanalys kommer med all sannolikhet att medföra att äldre strukturer i odlingslandskapet framträder på ryggen kring Berga-Österberga by.

Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt – i kulturmiljösammanhang och som enstaka objekt

I södra delen av område 3 är landskapet öppen odlingsmark, medan mellersta delen utgörs av skogsmark för att sedan övergå i öppen odlingsmark igen i norr.

Längst i söder, i det öppna odlingslandskapet, återfinns ter kända objekt:

RAÄ **Berga 19:1** (fornlämning) – **vägmärke**. Trafikverket ansvarar för vägmärken längs med vägarna. Som regel brukar vid vägbyggen länsstyrelsen ge i uppdrag att vägmärkena tas omhand under vägbyggets gång och placeras vid ny plats längs med den nya vägsträckningen då arbetet är slutfört.

RAÄ **Mariestad 4:1** (fornlämning) – gränsmärke. Se ovan, RAÄ Berga 19:1.

RAÄ **Berga 25:1** (ÖKL) – lägenhetsbebyggelse. Utgörs av område med lämning efter bostadshus, ekonomibyggnad och jordkällare. Studier av det historiska kartmaterialet visar att byggnaderna varken finns med på den ekonomiska kartan (upprättad 1958) eller på den häradsökonomiska kartan (upprättad 1877–1882), utan verkar då redan vara rivna. Därmed blir ett rimligt antagande att bostället tillkommit tidigare än 1850, som är gränsen för att det ska klassas som fornlämning. Vid djupare studier av kartmaterial och kyrkoböcker (arkeologisk utredning, steg 1) torde detta kunna klargöras ytterligare. Om lämningarna klassas som fornlämning,

krävs arkeologisk undersökning innan de kan tas bort inför exploatering.

Skogsmarken i den mellersta delen av område 3 innehåller två fornlämningar och tre ÖKL, som ligger för sig själva som enstaka lämningar (för beskrivning av samtliga, se tabell, bilaga 9):

RAÄ **Berga 13:1 – gravfält** (fornlämning) som enligt FMIS blivit mycket skadat av skogsbruk, någon gång mellan den första registreringen på 1950-talet och den senaste på 1980-talet. Av ursprungligen sju runda stensättningar kunde endast två osäkra stensättningar återfinnas vid 1986 års inventering. Gravfältet kan generellt dateras till äldre järnålder. Ett godkännande från Länsstyrelsen att undersöka gravfält i borttagande syfte, kan inte tas för givet. I det här fallet talar dock de dåliga bevarandeförhållandena för ett godkännande. Undersökning av stensättningar kan innebära relativt omfattande arkeologiska insatser, med potentiellt kostsamma analyser/konservering av eventuellt påträffat fyndmaterial (till exempel benmateriel och metallföremål). Erfarenhetsmässigt anlades järnåldersgravar i närheten av den samtida bebyggelsen. Platsen kan därför indikera förekomst av boplatzlämningar som ej är synliga ovan mark.

RAÄ **Berga 26:1 – hållristning** (fornlämning) som består av fjorton så kallade *älvkvarnar* eller *skålgropar* och utgörs av runda gropar som i det här fallet ristats in på ett stenblock. Blocket är tudelat och ligger i skogsmark, på västslutning av moränrygg. Traditionellt dateras älvkvarnarna till bronsålder/järnålder. Ligger i västra utkanten av skogsområde med få kända fornlämningar i den direkta närheten. Åt väst breder odlingslandskapet ut sig. Älvkvarnsförekomster anses vara en boplatssindikerande fornlämningstyp. De till synes tomma områdena i omgivningarna kan visa sig hysa boplatser ej synliga ovan mark. Det kan inte heller uteslutas att sedan tidigare ej kända röjningsröseområden kan komma att återfinnas vid inventering av skogsområdet. (Röjningsröseområde RAÄ Berga 35:1 ligger drygt 600 meter åt nordväst).

RAÄ **Berga 35:1 – fossil åker** (ÖKL) som utgörs av ett område med röjningsrösen som saknar närmre beskrivning i FMIS. Registrering av lämningen har gjorts innan röjningsröseområdena började klassas som fornlämningar. RAÄ Berga 35:1 kan vid arkeologisk utredning steg 1 komma att klassas som fornlämning. Röjningsröseområden är boplatssindikerande och kan även innehålla gravar i form av stensättningar. Arkeologiska

undersökningar har därför potential att bli tämligen omfattande och kostnadskrävande.

RAÄ **Berga 15:1** – fornlämningsliknande lämning (ÖKL) som utgörs av höglignande lämning med oklar funktion. Kan behöva genomgå undersökning för att bekräfta/dementera fornlämningsstatus innan den kan tas bort.

I den norra delen av området finns en definierad kulturmiljö, kring Berga och Ingarud (se c, bilaga 6) Ytmässigt ligger ungefär två tredjedelar av kulturmiljön inom det aktuella utredningsområdet, vilket innebär att bara sex lämningar; en fornlämning, fyra ÖKL och ett bevakningsobjekt återfinns inom gränserna för kulturmiljön (för beskrivning av samtliga, se tabell, bilaga 9):

RAÄ **Berga 17:1 – vägmärke** (fornlämning). Trafikverket ansvarar för vägmärken längs med vägarna. Som regel brukar vid vägbyggen länsstyrelsen ge i uppdrag att vägmärkena tas omhand under vägbyggets gång och placeras vid ny plats längs med den nya vägsträckningen då arbetet är slutfört.

RAÄ **Berga 12:1 – byggnad annan** (ÖKL). Äldre manbyggnad, idag flygelbyggnad. Se beskrivning av denna under rubriken Berga-Ingarud kulturmiljö, fastighet Ingarud 1:6.

RAÄ **Berga 21:1 och 21:2** – fyndplatser (ÖKL). Utgörs båda av stenyxor som traditionellt dateras till yngre stenålder/bronsålder. De exakta fyndplatserna för yxorna är okända. Lösfynd i form av förhistoriska artefakter kan förstas indikera ytterligare mänsklig förhistorisk aktivitet i området. I dessa fall är det svårt att peka på något sådant då fyndplatserna är okända resp. inte gett någon boplatssindikation vid schaktning.

RAÄ **Berga 11:1** – fornlämningsliknande lämning (bevakningsobjekt). Stensättningsliknande lämning som tolkats som sentida på grund av utseendet och läget i en park. Kan eventuellt ha varit uppställningsplats för en runsten. Kan behöva genomgå undersökning för att bekräfta/dementera fornlämningsstatus innan den kan tas bort.

Öst om kulturmiljön Berga-Ingarud, strax norr om E20, återfinns två fornlämningar som är värda att nämna i sammanhanget:

RAÄ **Hassle 1:1 – stenkrets** (fornlämning) bestående av en skeppssättning som idag är placerad i grönområde i bebyggt område. Det är inte troligt att länsstyrelsen skulle ge tillstånd till att ta bort fornlämningen.

RAÄ **Hassle 73:1 – boplat** (fornlämning) som genomgått två arkeologiska utredningar. År 1999

konstaterades det att fynden troligtvis härrör från 1500/1600-talet. Eventuellt plats för före detta torp. Vid tidigare utredning (framgår ej när denna tagit plats i FMIS) påträffades även lämningar av förhistorisk karaktär; stolphål och hårdbotten. Uppgifterna i FMIS kan indikera förekomst av såväl torplämning äldre än 1850, som förhistorisk boplat. Båda kan föranleda arkeologiska undersökningar.

Enstaka lämningar, som ligger för sig själva, i den norra delen av området är:

RAÄ **Hassle 6r:1 – fyndplats** (ÖKL) som utgörs av en stenyx. Lösfynd i form av förhistoriska artefakter kan indikera ytterligare mänsklig förhistorisk aktivitet i området, till exempel boplatlämningar.

Synpunkter på kulturmiljöns tålighet beträffande vägprojektet i område 3

Här kommenteras föreslagna korridor dragningar. I övrigt hänvisas till kulturmiljösammanfattningen ovan med den kulturhistoriska värderingen av kulturmiljöer/objekt. Mycket hög värdering/mycket viktigt bevarande ger uttryck för att dessa kulturmiljöer/objekt särskilt bör bevaras och undantas från påverkan av vägprojektet. Vad gäller den stora kulturmiljön Berga – Ingarud och dess mycket stora värden se synpunkter i blå korridor.

Grön och röd korridor dragning

Grön korridor och röd korridor löper inom Berga i en delvis gemensam nydragning i socknens östra del, öster om Brodderud och Ingarud, men delar sig sydost om Ingarud upp mot Hasslerör och befintlig E20 (röd korridor) respektive i en mer östlig sträckning (grön korridor).

Grön och röd korridor går genom odlingsbygd och småbruten skogsbygd i östra Berga och skogskanten av Ullervad.

Berör främst enstaka före detta 1800-talstorp och spridda småbruk och bostadshus från 1900-talet. Inga särskilda kulturvärden uppmärksammade vad gäller bebyggelse.

Berörde det lilla **järnåldersgravfältet** söder om **Gaterud**, Fornlämning enligt KML RAÄ **Berga 13**.

Ur kulturmiljösynpunkt fungerar de gröna och röda korridorerna genom Berga socken under förutsättning att:

särskild hänsyn visas fornlämning RAÄ **Berga 13**.

Blå korridor dragning

Blå korridor innebär till stor del en ny dragning av E20 längs med befintlig väg, men förlagd strax sydost om nuvarande E20 från ungefär i höjd med den lilla vägen mot Brodderudstorp och vidare förbi infarten till Hasslerör.

Idag löper E20 genom den stora mycket värdefulla kulturmiljön Berga – Ingarud, vilken är en av E20:s mer känsliga kulturmiljöpassager i norra Västergötland. Relationen i det öppna överskådliga kulturlandskapet mellan Berga sockenkyrka och Ingaruds säteri upplevs fortfarande i stort som obruten och fungerar bra trots att nuvarande E20 passerar mellan dem. Det är ytterst viktigt att denna relation även kan bestå vid en eventuell breddning av befintlig E20.

Sydväst om Ingarud är en liten gles husgrupp främst från 1900-talet kring E20. Endast en 1930-talsvillan har större kulturvärden.

Längst i sydväst vid Mariestadsgränsen är två fornämningar, en milsten och en gränsten (se nedan).

Den viktigaste synpunkten vad gäller blå korridor är påverkan på de två allékantade infartsvägarna till Ingarud och funkisvillan Skogstuna.

Korridorrens genomförande skulle genom sin nya dragning medföra ett stort ingrepp i den känsliga och mycket värdefulla kulturmiljön vid Ingarud. Ingaruds säterimiljö skulle med största sannolikhet påverkas negativt, liksom Skogstuna. Sammanfattningsvis skulle blå korridor vid detta avsnitt påverka befintliga mycket stora kulturvärden på ett negativt sätt, såvida dragning vid detta parti inte förläggs så nära befintlig vägsträckning som möjligt.

Ur kulturmiljösynpunkt kan blå korridor dragning fungera beroende på vägsträckningens placering i korridoren, dock under förutsättning att en mycket stor hänsyn och varsamhet visas den mycket värdefulla kulturmiljön Berga–Ingarud:

Ingaruds ytterst värdefulla **herrgårdsmiljö** bevaras och inte påverkas.

Ingaruds två allévägar, från 1600- och 1800-talen, bevaras opåverkade

Angöringar mot **avfarter Berga, Ingarud** och **Österberga** kan utföras på ett sådant sätt att de innebär så få och små ingrepp i kulturmiljön som möjligt.

Särskild hänsyn visas milstenen från 1700-talets början, fornlämning RAÄ **Berga 17**. Nära innanför milstenen låg även 1600-talsgården Hedens tomt. Vid vägen

Figur 15. Vy från E20 mot Berga (Västerberga) med medeltida kyrkplats, gammalt byläge och fornlämningar på den låga ryggen över lerslätten.

mot Berga norr om milstenen låg sannolikt den försvunna 1600-talsgården Hörnagärdet.

Särskild hänsyn visas den värdefulla **funkisvillan Skogstuna, Ingarud 1:13**.

Särskild hänsyn visas två fornlämningar vid infart mot Krontorp, Mariestad, en **stadsgrännssten** från 1583 (RAÄ **Mariestad 4**) och en milsten från 1700-talets början (RAÄ **Berga 19**).

Berga socken -

bakgrund och landskapskaraktärisering

Området ligger huvudsakligen inom Berga socken som här präglas av norra delen av Vadsboslätten. Dess västra, mellersta och sydöstra delar har inslag av blockrik skogs- och övergångsbygd, bland annat i sydöst den före detta allmanningen Rösslingen i Ullervad (grännssten från 1620 vid Lövhult, Ullervad 75). Norra delen domineras av den småbrutna slättbygden, Bergaslätten, kring kyrkbyn. Södra delen upptas av en flack dalgång kring Brodderud. Karaktäristiskt för Berga är flacka lerdalsstråk som genombryts av moränbildningar samt små bergknallar och blockrika moränpartier. På Bergaslätten löper ryggar och knallar i öst-västlig riktning över lerslätten, till skillnad från i Leksberg och Hassle där de långsmala nord-sydliga ryggarna ger prägel och även karaktäriserar större delen av norra Vadsboslätten. Vid Ingarud går också ryggen mer mot nord-syd.

Berga socken ingår till stor del i befintligt analysområde, fränsett norra och västra delarna mot Vänern. Kärnan i Berga by och Bergatorp ligger precis utanför utredningsområdet men tas med här på grund av helheten med de stora kulturvärdena, största delen av kulturmiljön Berga – Ingarorp ingår i utredningsområdet.

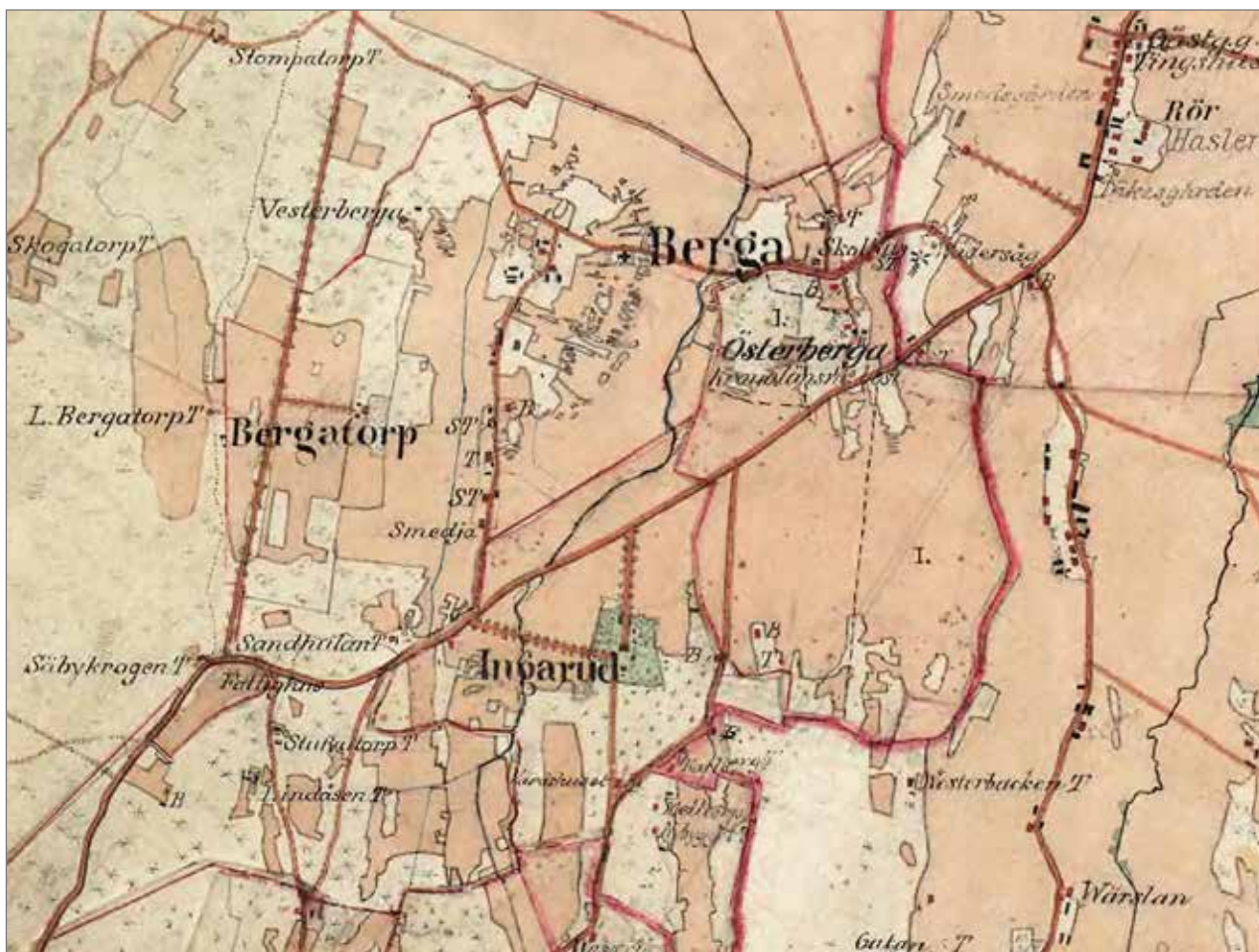
Berga har varit en självständig jordeboksocken men har i äldre tid i kyrkligt hänseende ibland räknats som kapell under Hassle, (i likhet med Enåsa), ibland som

en egen kyrksöcken. I utredningen fokuseras på Berga by (med Bergatorp och Österberga) samt Ingarud och Brodderud. Socknen som fått namn efter Berga by omnämns i skrift 1360. Den kända förhistoriska bygden är fast förankrad i järnåldern och koncentrerad kring Berga medeltida by vid Bergaån. Ett litet järnåldersgravfält finns även vid Gaterud sydost om Ingarud. Säby som var en medeltida by vid Vänern markerar jämte kyrkbyn Berga den medeltida huvudbygden i socknen.

I skogskanten söder om kyrkbyn ligger flera ensamgårdar med ändelsen –rud. De tidiga av dessa kan indikera kolonisationsbygd från vikingatid/tidig medeltid såsom Brodderud och Ingarud. Brodderudstorp och Gaterud, omnämns första gången i jordeboken 1561 respektive 1597 som kronatorp, det vill säga en nybyggd gård på kronans mark. En del ensamgårdar omnämns i jordeboken först på 1600-talet som till exempel Heden och Kolabotten. Samtliga 1500–1600-talsgårdar i skogskanten kan även vara ett uttryck för återkolonisation av ödegårdar från senmedeltidens agrarkris. Kolabotten och Heden var ödeställda på 1800-talet enligt Häradskartan från 1877–1882. Gården Hörnagärdet som hört samman med Heden (enligt ortnamnen i Skaraborgs län) låg sannolikt vid Ingarudsvägen söder om Berga by (Västerberga by).

Berga by med den medeltida kyrkplatsen bör ursprungligen ha omfattat såväl Bergatorp och nuvarande Berga by som Österberga (se nedan). Bergatorp längst i väster kan av namnet att döma från början ha varit ett medeltida nybygge på byns mark (omnämnt 1590).

Den gamla riksvägens dragning verkar fram till sent 1600-tal ha gått upp i en båge genom Berga by där byvägen går än idag, vilket framgår i kartmaterial från 1669. På en karta från 1686 motsvaras dock vägens dragning i stora drag av nuvarande E20:s sträckning genom socknen. Nuvarande E20 tog form som E3 vid 1960-talets början.

Figur 16. Fortfarande på Häradskartan 1877 låg Berga (Västerberga) bybebyggelse kvar i gammalt läge. Byn genomgick ett sent laga skifte, 1879, varvid tre av byns fyra gårdar flyttades ut. Endast Pilagården väster om kyrkan och möjligtvis någon del av Sörögården vid Ingarudsvägen ligger kvar i gammalt läge. Skattegården placerades längst i öster nära Österberga och en gårdsenhet lades nära kyrkan. Flera gårdar längs byvägen har även idag välbevarad bebyggelse från laga skiftets tid och strax därefter. Soldattorpen samlades likt tidigare söder om byn. Bergatorp i väster ligger kvar i gammalt läge och har en rak allé fram till den spikraka Säbyvägen. Under 1800-talet har Ingaruds norra allé tillkommit från mangården, senast när nya huvudbyggnaden skapades 1875. Gårdens många torpställen främst i sydost tillkom troligen först under 1800-talet.

Berga har åtminstone sedan 1600-talet varit en utpräglad herrgårdsbygd som dominerats av säterierna Hassle-Säby och Ingarud. Ingarud var på 1530-talet centrum i Ingaruds »rättaredöme« som var ett kungligt förvaltningsdistrikt. Även Bergatorp och Brodderud var lite större frälsehemman. Säby medeltida by blev cirka 1600 säteri, dagens Hassle-Säby. Säteriet Hassle-Säby ingår inte i utredningsområdet, men vissa delar av ägorna gör det. Ingarud som var skattehemman lades under Säby och inrättades till ett säteri. Ingarud gavs också en herrgårdsarrondering av bebyggelse, vägnät och inägor, om än i mindre skala. Framför allt Ingarud men även Brodderud har satt stark prägel på omgivningen. Här var tresädesbygd och fram till storskiftet i sent 1700-tidigt 1800-tal följde Bergas, Österbergas,

Brodderuds och Ingaruds åkergården krön och sluttningar av landskapets ryggar. Ängen var lokaliserad dels till ryggarnas torrpartier dels till de omgivande breda och ibland sankta lerdalsstråken. Efter enskifte och laga skifte bedrevs uppodlingen intensivt. Detta framgår av Häradskartan 1877–1882 då i princip fulläkersbygden som präglade Berga under 1900-talet redan var fullt utvecklad.

Många huvuddrag i bygdens bebyggelsemönster har bestått trots skiftesreformernas effekter under 1700- och 1800-tal. Framför allt i Berga by omvandlades dock bebyggelsen när flera gårdar flyttades in vid laga skifte 1879. På 1870-talet låg soldattorpen i rad söder om byn vid Ingarudsvägen. Av Häradskartan 1877–1882 framgår att flera torpställen och backstugor då

Figur 17. Ingarud 1:6 Ingarud, det ståtliga herrgårdsmagasinet utformades av Charles Emil Löfvenskiöld i hans karaktäristiska anda.

var koncentrerade sydväst och om sydost om Ingarud. Kring gamla riksvägen vid vägskälet mot Hassle-Säby säteri, söder om Bergatorp, fanns då en mindre knutpunkt med Säby krog, Berga fattighus samt en grupp torp och backstugor.

Mycket av den omfattande torp- och backstugebebyggelse som ännu i sent 1800-tal omgav Ingarud har under 1900-talets gång blivit ombyggd eller ersatt med villor, sistnämnda under 1900-talets senare del. Endast ett fåtal av Ingaruds före detta torpställen såsom Melltorp och Nybygget i sydost har någon äldre karaktär i behåll. Enstaka 1800-talstorp har i tidigt 1900-tal byggts som mindre bondgårdar till exempel Fagerhult. Väster om Ingarud, mot E20, byggdes några mindre egnahem och villor på 1930–1940-talen vid före detta torpställen.

På skogen vid stadsgränsen mot Mariestad i sydväst finns några egnahem från cirka 1920–1930-tal, varav enstaka med ursprung från 1800-talets många torp och backstugor. Särskilt låg de tätt på Mariestadssidan av sockengränsen enligt Häradskartan 1877–1882.

Hasslerörs tätort i Hassle sträcker sig idag ända fram till strax öster om Österberga länsmansboställe. Vid E20 ligger Hasslerörs servicestation vid sockengränsen Berga/Hassle.

I "Löfvenskiöldsland"

Storgårdsbebyggelsen i Berga och grannsocknen Hassle präglas fortfarande även på 2000-talet i stor utsträckning av Charles Emil Löfvenskiölds liv och verksamhet under 1800-talet: Den adliga släkten Löfvenskiöld satt på flera av traktens herrgårdar under 1800-talet. Charles Emil Löfvenskiöld utgav planschverken Lantdtmanabyggnader (1854–1855) och Lantdtmannabyggnader hufvudsakligen för mindre jordbruk (1865–1870). Dessa som gav mönsterritningar, tekniska lösningar och logistik för bostadshus och ekonomibygnader kom att få ett mycket stort genomslag i hela Sverige vad gäller utformningen av landsbygdens bebyggelse under 1800-talets senare del och 1900-talets början. Framför allt gäller detta bostadshus i schweizerstilens ljusa luftiga panelarkitektur samt rymliga ekonomibygnader i gråsten, tegel och trä med snickerier. Även som nationell idégivare och utvecklare inom hållbart bygande, jordbruksdrift och djurrättsfrågor har Charles Emil Löfvenskiöld spelat stor roll. Bergatorp och Ingarud, (samt Fåleberg, Säby, Tjos och Råntorp) liksom flera av bygdens bondgårdar präglas av Löfvenskiölds byggnadsverksamhet, vilket ger Hassle och Berga en stark särprägel. Charles Emil Löfvenskiöld bodde på Bergatorp som vårdas som Hassle hembygdsgård idag.

Brodderud

Brodderud omnämns som Broddärvt i jb 1540 som ett helt frälsehemman. Genom sammanläggningar blev egendomen sedermera 1 och $\frac{3}{4}$ frälsehemman. Gården har med all sannolikhet medeltida ursprung. Brodderud var på 1500-talet en liten by som omfattade huvudgården Brodderud samt Brodderudstorp, omnämnt i jordeboken 1561 som kronatorp, det vill säga en nybyggd gård på kronans mark. Ingarud kom efterhand att ta över som den viktiga frälsegården i denna del av socknen.

Familjen Löfvenskiöld hade i sent 1800-tal planer på att omvandla Brodderud till en plattgård och den omgestaltades till en mönstergård i tidens anda. Gården hade flyttats till ett något sydligare läge någon gång före 1877, enligt Häradskartan från 1877–1882, där den benämns Nya Brodderud. Av 1800-talets Nya Brodderud återstår idag främst en helt ombyggd manbyggnad. Ekonomi- och bebyggelsen är från 1900-talets senare del bland annat ett svinstall i mexisten. Gården är en aktiv bondgård. Det gamla gårdsläget, på en förhöjning vid det uppodlade lerdalsstråket, kallas »Torpet» på den ekonomiska kartan från 1950-talet. Bebyggelsen där låg fortfarande kvar 1877 och kallades på Häradskartan för sitt gamla namn Brodderud.

I skogen strax nordväst om gamla Brodderud ligger 1560-talets krononybygge Brodderudstorp, senare reducerat till ett vanligt torpställe. I närheten fanns 1877–1882, även en backstuga och 1800-talstorp Klypan. Vid Brodderudstorp finns idag ladugård och två bostadshus av enkelstugutyp, varav ett är av äldre datum och ett från cirka sent 1800-tal. Båda är dock om- och utbyggda i sen tid. Även Klypan har en enkelstuga från 1800-talets senare del, dock moderniserad under 1900-talet. 1800-talets backstuga har ersatts av nyare bostadshus.

Sydväst om Brodderuds nuvarande gårdstomt finns en byggnadslämning på en åkerholme (enligt FMIS Berga 25 en sentida torplämning, klassad som övrig kulturhistorisk lämning). 1877–1882 finns i alla fall inget torp på platsen vilket ger frågetecken. Frågan är om detta möjligen istället är platsen för den ödeställda 1600-talsgården Kolabotten (första gång omnämnt som frälsetorp, det vill säga nybyggd gård på frälsejord, då kallad Kuhlabotten i jordeboken 1663). Kolabottens tomtläge är vagt och oprecist markerat i det här området på Häradskartan 1877–1882.

Frånsett Brodderuds troligen medeltida gamla tomt,

Brodderudstorps gårdstomts anor från 1500-talet och den eventuella 1600-talstomten Kolabotten, vilka bör utredas inför en eventuell exploatering, är idag inga kända större kulturvärden förknippade med Brodderud idag. Sydost om Brodderud fanns i sent 1800-tal en enklav med småbebyggelse tillhörig Hassle socken. Flertalet före detta torpställen/backstugor där har på 1900-talet ersatts med egnahem eller blivit ombyggda.

Berga-Ingarud-Kulturmiljö (C)

Berga by–Ingarud inklusive Bergatorp och Österberga utgör en sammanhängande kulturmiljö idag. Adelsläkterna Posse och Löfvenskiöld på Hassle-Säby och Ingarud har satt stark prägel på kulturmiljön.

Berga by, omnämnd 1419, har fått sitt namn efter den blockrika ryggen den ligger på. Historiskt sett har med all sannolikhet Berga (Västerberga) och Österberga utgjort en enda by som redan på medeltiden delats upp i två. Ursprungsmönstret med bybebyggelsen uppdelad på två mer höglänta tomter på ömse sidor av en sankare bytå är karaktäristiskt för många äldre bylägen i västra och norra Skaraborg. Den lilla Bergaån har sedan delvis utgjort gräns mellan byarna. Uppdelningen av Berga by kan beläggas redan till sen medeltid eftersom Österberga omnämns år 1460 (enligt Ortnamn i Skaraborgs län). Berga by kallas ofta för Västerberga på äldre kartor. Bergatorp väster om Berga, som omnämns 1590 men är äldre, har förr räknats som en del av Berga by, men vid tiden för storskiftet på 1780-talet räknades den som en egen enhet.

1500-talets Bergatorp, $\frac{1}{4}$ frälsehemman, vid Säbyvägen i väster ingick sedan år 1600 i Hassle-Säby säterikomplex och gården blev en utgård inom säteriet. 1826 bosatte sig familjen Löfvenskiöld (som innehåft Fålebergs fideikommiss) på Bergatorp, där Charles Emil Löfvenskiöld sedermera kom att vara bosatt och verksam. Efter hans död 1888 inrättades Bergatorp till Sophie Åkerhielms husmodersskola (i drift 1890–1950), till minne av hans mamma. Bergatorp av idag omfattar idag ett par byggnadsgrupper som ligger samlade. Den pietetsfull restaurerade äldre mangården med ljusmålad liten huvudbyggnad från 1843 och timrade 1700-talsflyglar ligger för sig bakom falurött spjälstaket med en allé av lövträd vid infarten. Denna del jämte ett ditflyttat magasin är Hassle hembygdsgård idag. Flera faluröda uthus och ekonomibyggnader från 1800- och 1900-talen hör till den lite yngre byggnadsgruppen.

Berga medeltida by omfattade i jordeboken 1564 fem hela hemman och en skattetomt. Byn omfattade Skattegården, Stommen, Pilagården, Sörgården och Bergatorp. Vid bytomten finns idag några förhistoriska fornlämningar, varav tre runda stensättningar (Berga 7) i det gamla Kyrkogärdet samt ett block med 50-talet skålgropar vid Pilagården (Berga 8). Mellan Berga och Österberga finns ett mindre järnåldersgravfält (Berga 5) samt två runda stensättningar (Berga 4). Stråk av hagmarker omger idag fornlämningarna på den mycket stengiga ryggen, vilket ger kulturmiljön en speciell karaktär.

Frånsett Bergatorp framträder bystrukturen i Berga (Västerberga) fortfarande mycket väl på 1786 års avmätningsskarta (inför storskifte). Bytomten ligger på ryggen väster om ån med tre gårdar samlade kring vägskälet mot Säby och Ingarud samt den fjärde gården vid Ingarudsvägen i söder. Kyrkan ligger något för sig i öster vid byvägen mot Österberga. De tre åkergårderna låg norr och söder om byn och de små ängsgårderna i väster och norr samt i stråk längs ån i öster. Åkern kryllade av sten, dels nog beroende på den blockrika ryg-

gen, dels på grund av mängder av odlingsrösen, dels troligen även på grund av förhistoriska gravar. Samma förhållande gällde vid Österberga bytomt.

Fortfarande på Häradskartan 1877 låg Berga (Västerberga) bybebyggelse kvar i gammalt läge. Byn genomgick ett sent laga skifte, 1879, varvid tre av byns fyra gårdar flyttades ut. Endast Pilagården väster om kyrkan och möjligtvis någon del av Sörgården vid Ingarudsvägen ligger kvar i gammalt läge. Skattegården placerades längst i öster nära Österberga och en gårdsenhet lades nära kyrkan. Flera gårdar har idag välbevarad bebyggelse från laga skiftets tid och strax därefter. Även medflyttade mindre äldre bostadshus och uthus kan förekomma.

Österberga lilla by omfattade i jordeboken 1564 ett helt klosterhemman och ett helt frälsehemman. Byn har sedan omfattat Nolgården, Sörgården och Tomten. För Österberga by finns en äldre geometrisk karta från 1699. Fortfarande på enskifteskartan från 1805 har byn en ganska ålderdomlig struktur. Bytomten ligger på en stenig rygg längst i norr i ägofiguren med de tre åkergårderna närmast bytomten och riksvägen. Merparten

Figur 18. Charles Emil Löfvenskiölds hemgård Bergatorp med dess 1700-talsflyglar och lilla manbyggnad från 1843 är själva hjärtat i »Löfvenskiöldsland«. Beläget vid kanten av utredningsområdet.

Figur 19. Österberga länsmansboställe från 1700- och 1800-talen på den medeltida byplatsen i Österberga.

av ängsgårderna ligger i dalstråk och på ryggar i söder. Nolgården och Sörgården låg tätt samlade på den steniga bytån där vattentäkten finns. Vid fågatan norrut från bytån låg Nolgårdens soldattorp. Nolgården som är byns stora gård var då länsmansboställe i Hasslerörs tingslag. Gården Tomten norr om byvägen räknades uppenbarligen inte längre till byn.

Vid enskiftet i Österberga efter 1805 flyttades Sörgården och Nolgårdens soldattorp ut från bytomten. Kvar vid bytån ligger länsmansbostället Nolgården. 1877–1882 låg en liten grupp torp och backstugor kring byvägen och Österberga skola. En vädersåg fanns då öster om byn men idag borta sedan länge.

Det är flera bebyggelsehistoriska processer som sedan förhistorisk tid format den mångfasetterade kulturmiljön Berga–Österberga–Bergatorp–Ingarud. Här finns en lång och upplevelsemässigt påtaglig kontinuitet med järnålderslämningar, medeltida bytomter, strukturer från de gamla byarna, byvägnätet, den starka herrgårdspåverkan, Österbergas länsmansboställe från 1700-talet och Bergas välbevarade utpräglade laga skiftesmiljöer. Det Löfvenskiöldska hemmet på Bergatorps välbevarade 1700- och 1800-talsgård samt Ingaruds herrgård med dess alléer, Löfvenskiöldska byggnader och karo-

linska lilla manbyggnad från cirka 1700 med flygel tillför särskilda värden.

Vyerna är öppna och överskådliga från E20 över Berga kyrka och den långsträckta byn längs vägen på ryggen med fornlämningar och hagmarker, omgivna av slättens jordbruksbygd. Från det högt belägna Ingarud med dess allé ner mot Berga är det lätt att uppfatta de historiska sambanden i landskapet mellan herrgård och sockenkyrka. Även om E20 numera löper mellan Ingarud och Berga är sammanhangen i stort obrutna och bidrar i hög grad till kulturmiljöns stora värden.

Ingarud som ligger på en markerad rygg söder om Berga kyrka omnämns första gången 1537 som en kunglig förvaltningsgård samt i jordeboken 1552 som Jngerud en skattetomt. Efter 1600 lades Ingarud in under Hassle-Säby som ett mindre säteri. 1686 ägdes Ingaruds säteri av jungfru Christina Posse. Familjen Posse satt då på Hassle-Säby säteri.

1686 års geometriska karta över Ingarud ger en god bild av säteriets arrondering av ägor, vägnät och underlydande gårdar. Längst i norr på den rygg som omslötts av den långsmala ägofiguren, låg säteriet med trädgård och fyra till fem små åkergården ut mot riksvägen i norr och nordväst. Dagens västra infartsväg från

Figur 21. Ingarud 1:6 Ingarud med dess gamla och nuvarande huvudbyggnader, dels den lilla karolinska från cirka 1700, dels den nuvarande utformad cirka 1875–1876 av Charles Emil Löfvenskiöld. Ur kulturhistorisk synpunkt är Ingaruds mangårdsbyggnader av ett sådant högt värde att det skulle kunna motivera en utredning om ev. byggnadsminnesförklaring.

mangården ut mot riksvägen och Berga kyrka fanns redan då. I söder vidtog djurhage och äng. Ett stort särhägnat ängsgärde i sydväst tycks ha varit i sambruk med Berga by. Längst i sydost sträckte sig ägorna långt ner längs Ullervadsvägen in i Ullervad. Säteriets utmark och skogstillgång fanns i skogsbygden, bland annat i sydost på allmänningen Rösslingen.

Ingaruds underlydande gårdar låg grupperade med små åkergården och separata ängsgården inom den stora ägofiguren. I väster nära alléns mynning låg Heden (frälsetorp i jordeboken så sent som 1682) och söder om ängen låg Gaterud (kronotorp 1597). Längre åt sydost (utanför utredningsområdet) låg Vätängen och nere i Ullervads socken i söder Lilla och Stora Lövåsen som tillsammans utgjorde en by.

Storskifteskartan 1805 redovisar endast Ingaruds egna ägor. Fortfarande hade säteriet fem små åkergården i norr med små inslag av gräsvall. Närmast söder om mangården bredde en stor beteshage ut sig. Ingarud hade sitt mycket stora ängsgärde längre söderut på ryggen. Västerbergas äng hade blivit helt frånseparerad säteriet.

Häradskartan 1877–1882 visar en betydligt mer uppodlad areal på bekostnad av ängs- och hagmark. Om-

givande skogspartier motsvarar dock närmast gårds-
tomten gårdens gamla beteshagar. Under 1800-talet har den norra allén tillkommit från mangården, senast när nya huvudbyggnaden skapades 1875. Ingaruds många torpställen främst i sydost tillkom troligen först under 1800-talet.

Mellan 1875 och 1881 beboddes Ingarud av Ludvig Löfvenskiöld vars bror Charles Emil Löfvenskiöld lät bygga om den yngre mangårdsflygeln till huvudbyggnad. Den utformades som en stor ljusmålad Löfvenskiöldsk mönsterbyggnad med en mycket karaktäristisk utformning. Även ett falurött stort gårdsmagasin utformades av C. E. Löfvenskiöld helt i hans anda. Vid Ullervadsvägens vägskäl söder om gården byggdes även det faluröda »Värdshuset«, skapat av C. E. Löfvenskiöld 1865. Från Possetiden är den karolinska gamla huvudbyggnaden från cirka 1700 och den äldre gårdsflygeln från cirka 1730. De välbevarade 1700- och 1800-talsbyggnaderna med sin bakgrund och karaktärsfulla utformning tillför kulturmiljön särskilt höga värden. Dagens ekonomianläggning är främst från 1900-talet. Kulturmiljön omfattar inte äldre ägostrukturer och före detta torpbebyggelse utanför själva anläggningen, eftersom dessa idag är mer förändrade.

Kulturmiljön Berga–Ingarud inrymmer även flera kulturhistoriskt värdefulla objekt, varav flera är av mycket stort kulturhistoriskt värde:

Berga 3:13 Berga kyrka (21). Berga sockenkyrka ligger vid byvägen i Berga by. Den medeltida kyrkan helgad åt Johannes Döparen var antingen en timrad salskyrka eller en romansk stenkyrka som ingår i nuvarande stenkyrka, om och tillbyggd i sent 1600-tal och med portal, spåntäckt torn och åttkantigt kor från 1700-talets början. Kyrkan bär stark prägel av socknens herrgårdar. Kyrkan och en homogen kyrkogård inramas av stenmurar och en högvuxen trädkrans. Den enhetliga kyrkomiljön är av mycket stort kulturhistoriskt värde och skyddas av KML. Belägen strax utanför utredningsområdet.

Berga 3:15 (22). Fint sammanhållen gårdsmiljö, med välbevarad mangård från sent 1800-tal och faluröda ekonomibyggnader från tidigt 1900-tal, belägen mitt emot Berga sockenkyrka vid byvägen. Särskilt mangårdsflyglarna – ett falurött mindre bostadshus och ett magasin – är mycket välbevarade. Stenmurar mot vägen. Av central betydelse för kyrkans genuina närmiljö. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Ligger strax utanför utredningsområdet.

Berga 5:1 (19). Vid Bergatorps yngre gårdsdel finns ett falurött timrat gårdsmagasin byggt i »Löfvenskiöldsk« anda från cirka 1850 bland annat med karaktäristiskt utformade detaljrika snickerier och spröjsade småfönster. Även flera faluröda mindre uthus och ekonomibyggnader. Magasin av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Beläget strax utanför utredningsområdet.

Berga 7:1 Skattegården (25). Fint sammanhållen gårdsmiljö med faluröda ekonomibyggnader från sent 1800-tal, bland annat timrad ladugård och magasin med snickerier, och välbevarad tidstypisk ljusmålad mangårdsbebyggelse från 1906. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Ligger strax utanför utredningsområdet.

Berga 8:1 (24). Ett timrat mindre bostadshus, troligen från 1870–1890 cirka med en mycket ursprunglig exteriör behåll, beläget invid byvägen i Berga (Österberga). På samma fastighet står en faluröd byggnad från cirka 1900, eventuellt ett före detta skolhus. Fint sammanhållen gårdsmiljö. Viktigt att bevara. Ligger precis utanför utredningsområdet. Stort kulturhistoriskt värde.

Berga 10:1 Bergatorp (18). Frälsehemmanet Ber-

gatorp med manbyggnad från 1843 och flyglar från 1700-talets senare del förknippas i hög grad med Charles Emil Löfvenskiöld, som bodde och verkade på Bergatorp och haft mycket stor betydelse för utvecklingen av landsbygdens byggnadsskick under främst 1800-talets andra halva. Den pietetsfullt renoverade mangården förvaltas numera av hembygdsföreningen och har kompletterats med en ditflyttad magasinsbyggnad. Bergatorp har särskilda kulturvärden. Mycket viktigt att bevara. Tangeras av utredningsområdets avgränsning.

Ingarud 1:6 Ingarud (17). Ingarud var kunglig förvaltningsgård under Gustav Vasa och blev på 1600-talet säteri. Högt belägen, väl sammanhållen gårdsanläggning med alleé (1600- och 1800-tal) samt flera mycket kulturhistoriskt värdefulla byggnader. Framför allt märks den lilla karolinska före detta huvudbyggnaden (ca 1700) och en timrad gårdsflygel från 1730-talet, en liten bod, och inte minst den nuvarande huvudbyggnaden vars utformning från 1875–1876 är ett mycket karaktäristiskt verk av Charles Emil Löfvenskiöld, i likhet med gårdens stora faluröda magasin. De välbevarade 1700- och 1800-talsbyggnaderna med sin bakgrund och karaktärsfulla utformning tillför kulturmiljön särskilt höga värden. Mycket viktigt att bevara. Ingaruds mangård har så höga byggnadshistoriska värden att en byggnadsminnesutredning skulle kunna vara motiverad. Belägen inom utredningsområdet.

Ingarud 1:6 Vårdshuset (16). Det så kallad Vårdshuset från cirka 1865 uppfördes på Ingaruds ägor som bostadshus, men kom senare genom sitt centrala läge vid korset Ingarudsvägen/Ullervadsvägen att användas som vårdshus/grindstuga för förbipasserande. Den välbevarade byggnaden uppfördes av Charles Emil Löfvenskiöld och har flera av de attribut som förknippas med Löfvenskiöld och schweizerstilen. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Österberga 1:1 Nolgården/Österberga länsmansboställe (23). Gårdsanläggning med medeltida anor som klosterhemman och som 1691–1917 fungerat som länsmansboställe. Nolgården utgörs av flera faluröda byggnader från 1700- och 1800-talen, bland annat manbyggnad under avvalmat brutet tak samt ett par större ekonomibyggnader från 1900-talet. Den väl sammanhållna mangården med sin huvudbyggnad och två timrade flyglar ligger på ett gårdstun, avskilt från ekonomibyggnaderna och omges av ett småskaligt och

Figur 22. Kulturmiljön kring Berga 1600-talskyrka och Ingaruds herrgård är av central betydelse. Vy längs den norra herrgårdsallén över E20 och vidare bort mot kyrkan.

ålderdomligt präglad kulturlandskap på ryggen där det även finns mer perifert liggande små timrade uthusbyggnader ute vid byvägen. Nolgården är av mycket stort kulturhistoriskt värde genom sin bakgrund, karaktär och utformning samt läget på bytomten. Mycket viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Skogtuna - Byggnadsobjekt

Ingarud 1:13 Skogtuna är en vitputsad villa med valmat tegeltak, uppförd 1937. Har välbevarad 1930-talskaraktär. Villan ligger mellan den nuvarande dragningen av E20 och en äldre vägslinga, och är ett gott tidigt exempel på funktionalismens genomslag på landsbygden. (15)

Eventuella utredningsobjekt

Brodderuds gamla tomt

Medeltida större frälsegård omnämnd 1540. Gården flyttad till nytt läge cirka 1800-talets mitt. Gamla tomten var bebyggd ännu 1877–1882 dock inte på 1950-talet. (c)

Gaterud - agrarhistoriskt objekt

Gateruds gårdstomt samt område med röjningsrösen. Gaterud omnämns som kronotorp 1597. Den var redan före 1686 lagd under Ingaruds säteri, enligt äldre geometrisk karta över Ingarud 1686. Var bebyggt fortfarande 1877. Svårt bedöma om befintlig bebyggelse ligger på gamla gårdstomten. Röjningsrösen i anslutning till där gårdens tre små åkergården fanns 1686 (Berga 35 i FMIS, klassad som övrig kulturhistorisk lämning). (d)

Kolabotten

Sydväst om nuvarande Brodderud finns en byggnads lämning (enligt FMIS, RAÄ Berga 25 en sentida torplämning, klassad som ÖKL). Kanske kan detta motsvara den ödeställda 1600-talsgården Kolabotten (frälsetorp 1663). Kolabottens tomtläge är oprecist markerat här på Häradskartan 1877–1882. (b)

Område 4-Hassle-Hassletorp-Grebytorp

Sammanfattning av större kulturmiljövården *Bebyggelse- och agrarhistoriskt*

Kulturmiljö Nolhassle (D)

Nolhassle by, det vill säga Hassle kyrkby, på medeltida bytomt med mycket genuin kyrkomiljö med 1870-talskyrka på medeltida kyrkplats samt en av Skaraborgs största prästgårdsmiljöer, från 1820-tal–1900. Flera välbevarade kvarliggande gårdar från 1800-tidigt 1900-tal på bytomten. Vad gäller bebyggelse är Nolhassle den mest välbevarade bymiljön på norra Vadsbosläppen. Huvudsakligen belägen inom utredningsområdet.

Objekt inom kulturmiljön Nolhassle:

- **Hassle 6:1 Hassle stora sockenkyrka** (40). från 1878 på medeltida kyrkplats. Kyrkomiljön är av mycket stort kulturhistoriskt värde och skyddas av KML. Belägen inom utredningsområdet.
- **Nolhassle 2:22** (42). Samlad gårdsmiljö med flera faluröda ekonomibygnader, bland annat ett karaktäristiskt magasin. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Beläget inom utredningsområdet.
- **Nolhassle 2:30** (44). Sörgården Vål sammanhållen gårdsmiljö med välbevarad mangård från cirka 1860 och ladugård från 1915. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Beläget inom utredningsområdet.
- **Nolhassle 2:31** (43). Småbruk med 1930-talsprägel. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Beläget inom utredningsområdet.
- **Nolhassle 4:6, Nolhassle 1:3 Hassle stora prästgårdsmiljö** (41) är bland de större i Skara stift och en av de bäst bevarade vad gäller mångfald och genuin karaktär i Skaraborg. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Kulturmiljö Vallby och Greby (E) :

Kulturmiljön Vallby och Greby speglar en lång bebyggelsehistorisk process med stark förankring på norra delen av Vadsbosläätten. Stark och överskådlig kontinuitet i odlingslandskapet med järnåldersgravar i direktkontakt med medeltida bylägen i för bygden typiska ryggglägen, med flera äldre landskapsstrukturer. Kulturmiljön Vallby och Greby är av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Objekt inom kulturmiljön Vallby och Greby:

- **Greby 1:5** (46) Greby gårds »Löfvenskiöldsinspirerade« stora ladugård från 1800-talets mitt ger stark prägel. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Byggnadsobjekt i Hasslerörs tätort:

- **Hasslerör 2:26 Backgården** (32). Enhetlig gårdsmiljö från 1800-talets senare del på Rörs gamla byplats. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.
- **Hasslerör 6:11** (35). Bostadshus från 1880-talet som även inrymt handelsbod. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen precis utom utredningsområdet.
- **Hasslerör 8:14** (30). Vid Fredslunds äldreboende ligger radhuslängor från cirka 1970, kanske före detta pensionärsbostäder, stegvisa terränganpassade, med fasad i ljus kalksandsten (mexi) och flacka sadeltak samt med tidstypiska entrépartier. Välbevarade exteriörer. Stort kulturhistoriskt värde. Viktiga att bevara. Belägna inom utredningsområdet.
- **Hasslerör 8:18** (29). Liten villa i gult tegel av 1950-talstyp. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.
- **Hasslerör 8:24 Dikesgården** (31). Väl sammanhållen gårdsmiljö från 1800–1900-tal på

Rörs gamla bytomt. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

- **Hasslerör 11:1** (33) Kronohäktet före detta som kan vara från 1600-talet. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen strax utanför utredningsområdet.
- **Hasslerör 19:1** (34). Hasslerörs tingshus före detta i tegel från 1884 som var kommunalhus 1952–1971. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen strax utanför utredningsområdet.

Byggnadsobjekt i utflyttad gårdsgrupp från Rör

- **Hasslerör 1:23** (27). Sörgården är en av Skaraborgs mest förnämliga gårdsmiljöer från tiden efter laga skiftet, mäktiga stenmurar landsväg. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen strax utanför utredningsområdet.
- **Hasslerör 5:14** (28). Vassagården Utflyttad mindre enhet med ålderdomliga timrade uthus. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Byggnadsobjekt, utflyttade gårdar från Hassletorp

- **Torp 2:10** (36). Kullen är en gårdsmiljö från efter laga skiftet med flera välbevarade byggnader. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.
- **Torp 1:23** (37). Nolgården är en mindre gårdsmiljö från cirka 1900. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

Byggnadsobjekt i Vallbys södra del:

- **Vallby 1:9** (45). Stort före detta ålderdomshem i tegel från 1914. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

- **Vallby 5:3** (38). Mellangården Stor laga skiftesmiljö från 1800-talets mitt-1900. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen inom utredningsområdet.
- **Vallby 6:1** (39). Stor villa i tidstpisk villastil från 1918. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Väghistoriskt objekt

- **Väg R335U Torstenstorp-Rör** – Vägobjekt i *Kultur på väg 1997* (Länsstyrelsen & Vägverket) av kulturhistoriskt värde. (26)

Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt – i kulturmiljöer och som enstaka objekt

Område 4 består till störst del av öppet odlingslandskap. Bara en korridor längst i öst är bevuxen med skog. De kända fornlämningarna är tämligen talrika i Hassle socken, och fördelar sig i stort inom gränserna för de identifierade kulturmiljöerna. Den sydligast belägna kulturmiljön i område 4 är Nollhassle (se D, bilaga 7), här återfinns tre fornlämningar som blivit undersökta och borttagna:

RAÄ **Hassle 80 och 81** – boplatser (undersökta och borttagna fornlämningar, början av 1980-talet) som daterats till övergången mellan vikingatid och medeltid (RAÄ 80) respektive stenåldern (RAÄ 81).

RAÄ **Hassle 82** – blästbrukslämning (undersökt och borttagen fornlämning, början av 1980-talet) som daterats till övergången mellan vikingatid och medeltid. Ligger strax intill boplatserna RAÄ Hassle 80, och kan förmodligen sammankopplas med denna.

De båda boplatserna samt blästbrukslämningen har legat nära varandra, strax öst om Hassle kyrka och ger en hint om tidsdjupet på platsen. Här har människor levt och verkat i årtusenden. Rimligtvis finns fler oupptäckta boplatser i närområdet, vilket i sin tur betyder att det även finns gravar.

Kulturmiljön kring Nollhassle får ur arkeologiskt perspektiv anses tämligen bra. Fornlämningarna uppvisar stora tidsdjup, vilket indikerar att fler boplatser och gravar kan komma att påträffas vid arkeologisk utredning, steg 1 och 2.

Drygt 500 meter öst om Nollhassle ligger den kulturmiljö som omfattar Vallby/Greby (se E, bilaga 7) i

vilken inte mindre än nio fornlämningar och två ÖKL återfinns:

RAÄ **Hassle 49:1 – bytomt/gårdstomt** (fornlämning) med ett större antal husgrunder, källargropar, terrasserings- och vägbankar, som enligt det historiska kartmaterialet är äldre än från 1850, vilket gör dem till fornlämningar. Se utförligare beskrivning under rubrik *Vallby och Greby – kulturmiljö* nedan.

RAÄ **Hassle 50:1, 52:1 och 57:1 – gravfält** (fornlämning) som ligger inom ett 220 × 130 meter (ÖV) stort område på moränrygg i hagmark. Gravfälten innehåller sammanlagt ungefär 35 gravar som utgörs av stensättningar, högar, treuddar, resta stenar och en domarring. Ett godkännande från Länsstyrelsen att undersöka gravfältet i borttagande syfte, kan inte tas för givet. Om godkännande ges krävs relativt omfattande arkeologiska undersökningar, med potentiellt kostsamma analyser/konservering av eventuellt påträffat fyndmaterial (till exempel benmateriel och metallföremål). Erfarenhetsmässigt anlades järnåldersgravar i närheten av den samtida bebyggelsen. Platserna kan därför indikera förekomst av boplatslämningar som ej är synliga ovan mark.

RAÄ **Hassle 58:1 – stenkrets** (fornlämning) som utgörs av domarring, belägen endast 30 meter norr om gravfältet RAÄ 57:1, och har kanske varit en del av detta ursprungligen. Det är inte ovanligt att domarringar förekommer tillsammans med andra gravtyper på järnåldersgravfält.

RAÄ **Hassle 54:1, 54:2, 54:3 och 55:1 – stensättningar** (fornlämning) som ligger inom ett 50 × 30 meter (N-S) stort område på krön av moränrygg. Eventuellt del av före detta gravfältet vilket både indikerar fler gravar och boplatslämningar i närområdet.

RAÄ **Hassle 55:2 och 55:3 – fornlämningsliknande lämning** (ÖKL) som utgörs av hålvägsliknande lämningar. Huruvida det verkligen rör sig om äldre färdvägar av hålvägstyp får avgöras i samband med arkeologisk utredning, steg 1.

Kulturmiljön kring Vallby/Greby får ur arkeologiskt perspektiv anses vara mycket bra. Det stora antalet gravar är starkt boplatserindikerande. Undersökningar i området, som helst bör lämnas orört, skulle med stor sannolikhet resultera i fler nya fornlämningar som idag inte är synliga ovan mark.

Synpunkter på kulturmiljöns tålighet beträffande vägprojektet i delsträcka 4

Här kommenteras dels korridor dragningar dels påverkan på väg R335U Torstenstorp – Rör. I övrigt hänvisas till kulturmiljösammanfattningen ovan med den kulturhistoriska värderingen av kulturmiljöer/objekt. Mycket hög värdering/mycket viktigt bevarande ger uttryck för att dessa kulturmiljöer/objekt särskilt bör bevaras och undantas från påverkan av vägprojektet.

Grön och röd korridor dragning

Inom delområde 4 ansluter röd korridor i ett brett stråk söderifrån till E20 sydost om Hasslerör.

Kulturmiljösynpunkt:

Berör en del av gårdsklungan med **utflyttade gårdar** från **Rör** efter laga skiftet, dock inget av de kulturhistoriskt mer värdefulla byggnadsobjekten.

Klar påverkan på en sträcka av det kulturhistoriskt värdefulla vägobjektet R335U **Torstenstorp-Rör**. Påverkan såväl genom att korridoren passerar vägobjektet, men även genom föreslagna ändringar för anslutningar till E20.

De två fornlämningar (skeppssättning och delvis undersökt boplatz) som ligger på E20:s västra sida söder om Hasslerör (RAÄ **Hassle 1 och 73**) måste beaktas enligt KML.

Grön korridor innebär ny dragning av E20. I sin södra sträcka genom delområdet genomkorsas slättbyggens östliga del vid Rørs utskiftade gårdar och Hassletorps gamla bytomt. I sin norra sträcka genomkorsas skogsbygd som främst är gammal utmark till Greby och Vallby.

Kulturmiljösynpunkt:

Byggnadsobjektet **Hasslerör 5:14 Vassagården** ligger mitt i stråket och har direktpåverkan. Utflyttad gård med ålderdomliga ekonomibyggnader. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt bevara och undanta från påverkan.

Klar påverkan på en sträcka av det kulturhistoriskt värdefulla vägobjektet R335U Torstenstorp-Rör. Påverkan såväl genom att korridoren passerar vägobjektet, men även genom föreslagna ändringar för anslutningar till E20.

Info: Går rakt över Hassletorps gamla bytå och berör den medeltida bytomten och kvarliggande gårdar.

Den viktigaste synpunkten vad gäller grön, röd och

i viss mån blå korridor är påverkan på det kulturhistoriskt värdefulla vägobjektet R335U Torstenstorp-Rör.

Det kulturhistoriskt värdefulla vägobjektet påverkas genom att korridoren passerar den slingrande vägen, men även genom föreslagna ändringar för anslutningar till E20.

Blå korridor dragning

Beträffande föreslagna korridor dragningarna så innebär blå korridor till stor del dragning i E20:s nuvarande sträckning, förutom i den sydvästra delen där korridoren löper sydost om befintlig väg. Blå korridor utvidgas till ett stort område vid den nuvarande avfarten mot väg 26, där det dock inte finns några uppmärksammade kulturmiljöer eller objekt. Där E20 passerar Greby är korridoren något utvidgad, vilket nordväst om vägen kan komma i konflikt med den värdefulla kulturmiljö som Vallby och Greby utgör.

Kulturmiljösynpunkt i områdets södra del:

Inom delområde 4 berörs främst den norra delen av det kulturhistoriskt värdefulla vägobjektet R335U Torstenstorp – Rör. (Se även kommentar under grön och röd korridor dragning ovan)

Idag löper E20 nordost om Hasslerörs tätort främst genom odlingsbygd med ett par medeltida bytomter och enstaka gårdsbebyggelse samt äldre institutionsbebyggelse i vägens närhet. Efter Hasslerörs avfart kommer strax Rørs medeltida bytomt med den kulturhistoriskt värdefulla Dikesgården nära E20:s västra sida. På vägens östra sida ligger sedan nära två mycket värdefulla byggnadsobjekt, dels Vallby 6:1 med stor villabyggnad från 1918 dels den stora laga skiftesmiljön på Vallby 5:9 Mellangården.

På vägens västra sida ligger sedan mycket öppet och överskådligt kulturmiljön Vallby – Greby som karaktäriseras av två medeltida bytomter med flera förhistoriska fornlämningar. Vägen går redan nu nära in på den kvarvarande delen av den medeltida bytomten. Ur kulturhistorisk synpunkt är detta en mycket värdefull kulturmiljö och det är mycket viktigt att kulturmiljön består obruten även vid en eventuell breddning av befintlig E20.

Det kan vara »trångt om utrymme« mellan kulturmiljön Vallby och Greby å ena sidan samt å östra sidan det mycket värdefulla byggnadsobjektet Vallby 1:9 med dess speciella tegelarkitektur.

Figur 23. Nolhassle med sina kvarliggande gårdar vid Hassle sockenkyrka är idag den mest välbevarade äldre bymiljön på norra delen av Vadsboslättan. Denna karaktär förstärks ytterligare genom den genuina prägeln av gammalt sockencentrum med den stora tidstypiska kyrkobyggnaden från 1870-talet och den ovanligt välbevarade prästgårdsmiljön.

Längst i nordost i delområde 4 är en fornlämning vid vägens östra sida, en milsten (se nedan).

Ur kulturmiljösynpunkt kan blå korridor fungera i delområdet, dock under förutsättning att:

En mycket stor hänsyn och varsamhet visas den mycket värdefulla kulturmiljön Vallby och Greby:

- att den mycket värdefulla kulturlandskaps- och fornlämningsmiljön bevaras och inte påverkas.
- att angöring mot avfart Greby kan utföras på ett sådant sätt att det innebär så få och små ingrepp i kulturmiljön som möjligt.

Även om blå korridor direkt inte påverkar nedan nämnda byggnadsobjekt är det viktigt att mycket stor hänsyn och varsamhet visas:

- Byggnadsobjektet Vallby 1:9 med det stora före detta ålderdomshemmet i tegel från 1914 som är av mycket stort kulturhistoriskt värde.

Mycket viktigt att bevara och undanta från påverkan.

- Byggnadsobjektet Vallby 6:1 med den stora stadsmässiga villan från 1918 som är av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara och undanta från påverkan.
- Byggnadsobjektet Vallby 5:3 Mellangården med den stora gårdsmiljön från 1800-talets mitt som är av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara och undanta från påverkan.

Särskild hänsyn visas:

- Milstenen från 1700-talets början, fornlämning RAÄ Hassle 30, strax nordost om Greby.
- Särskild hänsyn visas byggnadsobjekt Hasslerör 8:24 Dikesgården, en sammanhållen gårdsmiljö på Rörs gamla bytomt, som i likhet med själva den medeltida bytomten ligger

strax väster om E20. Dikesgården är av stort kulturhistoriskt värde och bör bevaras och undantas från påverkan.

Hassle – bakgrund och landskapskaraktärisering

Hassle socken är en av de större socknarna på Vadsbosläätten och en stor del av ytan ingår i det aktuella utredningsområdet för E20. Dominerande är Hasslesläätten som är en vidsträckt lerslätt kring Hassleån genombruten av låga ryggar och åsar samt små moränpartier. I sydost dominerar småkuperad skogsbygd på en långsträckt rygg som avgränsar slättpartiet i öster. Denna delsträcka omfattar Hassle sockens sydvästra del kring Hasslerör, Hassletorp och Greby – Vallby.

Föregångaren till dagens E20 och 26:an, kommunikationsstråket från Västkusten upp mot Mälardalen/Bergslagen, har säkerligen genomkorsat bygden alltsedan förhistorisk tid. Medeltidens Skara, Mariestads tillkomst på 1580-talet och Göteborgs etablering på 1600-talet har starkt bidragit till vägens betydelse. Sedan sent 1600-tal har stråket Hova–Mariestad–Skara ingått i riksvägen Göteborg–Stockholm (tidigare gällde Hova–Binneberg–Skara). Vid Rör (Hasslerör) har

vägen sedan mycket länge delat sig mot Värmland respektive Mälardalen. I stora drag går dagens E20 genom Hassle socken i samma dragning som på Häradskartan 1877–1882, frånsett att den i mitten av 1900-talet dragits öster om Hasslerör, kanske när E3 blev till i början av 1960-talet.

Hassle socken omnämns i skrift 1306 och namnet härstammar från den medeltida kyrkbyn Hassle (Nolhassle). Den förhistoriska bygden allmänt i socknen har ett stort tidsdjup genom fornlämningar som kan relateras till sten-, brons- och järnålder. I delområdet är järnåldersbygden särskilt påtaglig på Hassleslättens sydöstra del vid Greby och Vallby med gravar lokaliserade till ryggar och höjder. De ligger i direkt samspel med de tätt liggande medeltida bytomterna där. Byarna på ryggarna är generellt fortfarande en tydlig stomme i bygdens bebyggelsemönster och det är lätt att ana att de förhistoriska lämningarna på flera håll blivit bortodlade i fullåkersbygdens framväxt, till exempel vid Rör och Nolhassle. Söder om Hasslerör finns dock både en skeppssättning (Hassle 1) och en boplats (Hassle 73).

Rör (Hasslerör) med nio hela hemman var socknens största by, följd av Fåleberg med cirka sex till sju hela hemman (Fåleberg se delsträcka 5). Här i södra delen av Hassle socken fanns Greby, Hassletorp (Torp),

Nolhassle (Hassle) och Vallby som var småbyar med två-tre hemman vardera. Rör och Hassle är direkt ålderdomliga namntyper medan Greby och Vallby har prägel av äldre järnålder och Torp kan vara mer från vikingatid/tidig medeltid. Hasslerör med det centrala vägskalet var tidigt en knutpunkt i norra delen av Vadsbo härad med tingsplats (medeltid) och gästgiveri (1600-tal). I berörd del av Hassle socken ligger knappt några äldre enheter på byarnas före detta utmarker i skogsbygden i öster. Smedstorp har dock ursprung som ett skatte- (nybyggd gård) från vasatiden, omnämnd 1597.

Fram till storskiftets genomslag i sent 1700-tidigt 1800-tal följde tresädesbyarnas åkergården krön och sluttningar av slättens åsar och moränrygg, dit även hårdvallsängen främst var lokaliserad. Ängen i övrigt följde sidlänta lägen längs ån och bäckarna samt sankpartier på leran mellan ryggarna. Med exempel från Nolhassle 1785 framgår hur ängen då upptog en betydligt mindre yta än de tre åkergårderna. Särhägnade ängsgården förekom i den byn vilket inte tycks ha varit ovanligt i övriga Vadsbo heller. Markerna med bete och skogstillgång var främst knutna till skogsstråken i öster eller väster. Även särhägnade beteshagar nära byn förekom, såsom i Nolhassle 1785.

Oavsett skiftesreformernas effekter under enskifte och laga skifte på 1820- och 1850-talen så är huvuddragen i bebyggelsestrukturen i flera fall mycket väl i behåll från 1600-talets bybebyggelse. De tätaste byarna glesades ut när gårdar flyttades ut i rad längs ryggen, exempelvis från Rörs by efter laga skifte 1829. I Vallby och Greby slogs gårdarna samman till en eller ett par större egendomar vid skiftet. Flera ursprungliga bylägen har fortfarande kvarliggande bondgårdar, men det är främst Nolhassle på åsen kring sockenkyrkan som fortfarande är en välbevarad äldre bybebyggelse.

Uppodlingen efter enskifte och laga skifte utvecklade den i stort sett sammanhängande fullåkersbygd som präglade hela Hassleslätten på 1870–1880-talen, enligt Häradskartan från 1877–1882, och som fortsatte utvecklas under 1900-talet. Av häradskartan 1877–1882 framgår även att flera torpställen etablerats på den före detta utmarken i öster, till exempel sydost om Rör och vid Karlstorp öster om Hassletorps by. (Om stations-samhället Hasslerörs utveckling under 1900-talet se nedan under Hasslerör med Rörs by).

På 1910-talet etablerades ett litet område med institutionsbyggnader nära Vallby vid riksvägen. Här byggdes ett stort ålderdomshem och något söder därom inrät-

tades en större privatvilla på 1930-talet till vårdhem för psykiskt funktionshindrade. Här byggdes senare även äldreboende på 1950–1960-talet. På Greby gamla ägor öster om E20 anlades under efterkrigstiden Greby motorbana som fortfarande är i bruk.

Hasslerör med Rörs by

Rör omnämns 1389 som *Rör*. Byn som var den största byn i Hassle omfattade enligt jordeboken 1572 nio hela hemman, varav fyra skatte-, tre frälse-, ett kyrko- och ett klosterhemman. Bynamnet syftar på stensamling, röse etcetera, ofta kallat *rör* på västgötska. Rörs by omfattade Sörgården, Smedsgården, Bredegården (kallad Hovmansgården), Vassagården, Nolgården (kallad Gästgivargården), Storegården, Dikegården och Hulegården. Hasslerör var från 1640 fast tingsplats för denna del av Vadsbo härad, 1724 byggdes tingshus och ett kronohäkte var inrättat redan på 1600-talet vid Gästgivaregården i byns norra del.

En storskifteskarta från 1776 (åkerjorden) visar byns struktur med gårdarna i två klungor längs vägen på åskrönet och de tre åkergårderna samlade på ryggen krön och sluttningar i norr, nordost och sydost. Ängen och beteshagar låg i väster och söder på ryggen och dess sluttningar

Efter laga skifte 1829 flyttades en stor grupp gårdar ut åt söder från Rörs byplats och ligger i några mer eller mindre samlade långsträckta klungor på ryggen där vägen mot Torstenstorp går. De har överlag fått behålla en agrar karaktär och präglas av gårdsbebyggelse från 1800- och 1900-tal. Flertalet har dock genomgått en hel del förändringar i sen tid. Några gårdar har dock ovanligt väl bevarad äldre bebyggelse av mycket stort värde (se nedan).

När Västgötabanans sträckning Mariestad-Gårdsjö invigts 1909 blev Hasslerör en anhalt och utvecklades sedan som stationssamhälle. År 1884 hade ett stort tingshus uppförts, i bruk till 1925. Hasslerör växte till en mindre tätort och bygdecentrum som åren 1952–1971 var centralort i storkommunen Hasslerör. Hassle Ångbryggeri och Hassle Andelsmejeri var två viktiga industrier under 1900-talets första del. I och med E3:s tillkomst 1962 blev Hasslerör en känd service- och rastplats vid korsningen inlandsväg/europaväg. Det välkända motellet och restaurangen vid mackarna revs 2013 och en ny mindre servicestation byggdes. Dagens Hasslerörs tätort innefattar med mindre avbrott en långsträckt

bebyggelse längs åsen med Hasslerörs stationsområde och Rörs gamla byplats ner till. Längst i nordost ligger kyrkbyn Nollhassle (se nedan).

Dagens Hasslerör har en ganska blandad bebyggelse, allt från några kvarliggande bondgårdar vid Rörs bytomt, samt före detta tingshus och arrest, ett starkt ombyggt stationshus och enstaka tidig 1900-talsbebyggelse till efterkrigstidens skola, äldreboende och enstaka verksamhetsbyggnader. Främst villabebyggelse har uppförts i tätorten sedan 1960-talet. Även vid gränsen mot Österberga i Berga har villor uppförts cirka 1950-1980-tal. Här ligger även ett äldreboende från cirka 1970.

Utredningsområdet berör Hasslerörs tätort på två ställen vilket innebär att en del tätortsbebyggelse ligger strax utanför dess avgränsning. I görligaste mån har kulturhistoriskt värdefulla byggnadsobjekt på ömse sidor om gränsen listats nedan.

Byggnadsobjekt i Hasslerörs tätort

Hasslerör 2:26 Backgården (32). Enhetlig gårdsmiljö från 1800-talets senare del belägen på Rörs gamla byplats i Hasslerör. Mangård med något moderniserad ljusmålad manbyggnad med glasveranda samt faluröda uthus och en allé av höga lövträd längs tillfarten. Separat ekonomigård med stor faluröd äldre ladugård samt långa med bodar och vagnslider. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Hasslerör 6:11 (35). Bostadshus från 1880-talet som även inrymt handelsbod belägen invid den före detta Gästgivargården och Tingshuset i Hasslerör. Karakteristisk exteriör bland annat med fasad av ljusmålad profilerad locklistpanel samt utskjutande taksprång. Idag inrymmer hela huset bostad och affärsentrén är försatt. Exteriören är väl bevarad annars. Finns inte många liknande före detta handelsbodar/bostadshus i behåll. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen precis utom utredningsområdet.

Hasslerör 8:14 (30). Radhuslängor, från cirka 1970, uppförda i anslutning till Fredslunds äldreboende, troligen byggda som pensionärsbostäder. Stort kulturhistoriskt värde. Viktiga att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Hasslerör 8:18 (29). Liten villa i gult tegel av 1950-talstyp med tidstypisk exteriör. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Hasslerör 8:24 Dikesgården (31). Väl sammanhållen gårdsmiljö på Rörs gamla bytomt. Mangård med en tvåvånings timrad manbyggnad från cirka 1800-talets mitt, något moderniserad i sen tid, samt en ev. äldre timrad parbod som flygel. Till gården hör ladugård samt ett par andra faluröda ekonomibygnader och uthus från 1800-talets senare del-tidigt 1900-tal. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Hasslerör 11:1, före detta Kronohäktet (33). Strax söder om det före detta tingshuset ligger Hasslerörs före detta kronohäkte som kan ha tillkommit vid tingsplatsen redan på 1600-talet. Fast ting hölls här fr.o.m. 1640. Stenbyggnaden har putsad fasad och gallerförsedda fönster under enkupigt tegeltak. Häktet kallades Tjuvågömmen i folkmun. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen strax utanför utredningsområdet.

Hasslerör 19:1, före detta Hasslerörs tingshus (34). 1724 byggdes det äldsta kända tingshuset 1884 ersatt med nu befintlig byggnad som inrymde tingshus fram till 1925 och var kommunalhus 1952-1971. Tegelryggnaden från 1884 utformades med tidstypisk inspiration av Charles Emil Löfvenskiölds mönsterritningar (se delområde 3 Berga). Den har senare moderniserats något och blev i samband med den kommunala verksamheten tillbyggd bakåt. Tingshuset är numera bostadshus. Som före detta tingshus har den stort kulturhistoriskt värde, ur lokalhistorisk synpunkt dock ett mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen strax utanför utredningsområdet.

Byggnadsobjekt i utflyttad gårdsgrupp från Rör

Hasslerör 1:23 Sörgården (27). Sörgården ligger längst ut av de utflyttade gårdarna från Rörs by och omger landsvägen på två sidor. Gården flyttades ut först 1849. Gården har under 1800-talets senare del haft postgång, brännvinsbränneri, kvarn och såg. Den välbevarade gårdsmiljön omfattar mangård med manbyggnad och flygelbyggnader, magasin och drängstuga, vårdträd, inklusive omgärdande stenmurar, samt separata ekonomibygnader med stor yngre ladugård. Den stora tvåvånings timrade manbyggnaden är i likhet med övriga gårdsbyggnader välbevarade och tidstypiska. Sörgårdsmiljön inklusive de ovanligt mäktiga stenmurarna på landsvägens ömse sidor är idag en av Skaraborgs mest förnämliga gårdsmiljöer från tiden efter laga skiftet,

Figur 24. Hasslerör 19:1 Hasslerörs före detta tingshus före detta från 1884 inrymde tingshus fram till 1925 och var kommunalhus 1952–1971.

senare måttfullt kompletterad och utvecklad. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen strax utanför utredningsområdet. Nära Sörgården ligger även en fångstgrop (RAÄ Hassle 66).

Hasslerör 5:14 Vassagården (28). Vassagården är en mindre gårdsenhet utflyttad från Rörs by efter 1829 års laga skifte. Gårdsbebyggelsen har delvis en ålderdomlig karaktär och en knuttimrad loftbod kan liksom manbyggnaden ha blivit medflyttad vid skiftet.

Den faluröda manbyggnaden av parstugutyp är troligen från 1800-talets början men renoverad på senare år. Till gårdsmiljön hör även ett timrat höns hus. Mycket stort kulturhistoriskt värde på grund av loftbod och höns hus Mycket viktig att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Hassletorp

Hassletorp ligger lite för sig mellan slättbygden och skogskanten i sydost. Byns gamla namn är Torp omnämnd som *Törp* i jordeboken 1540. Namnet Torp syftade i äldre tid på en nybyggd gård, denna kanske var av tidigmedeltida ursprung. Enligt jordeboken 1572 fanns två hela skattehemman, omfattade gårdarna Nolgården (numera kallad Hassletorp) och Sörgården (numera kallad Kullen). En avmätningsskarta finns från 1699. En bykarta/storskifteskarta från 1758 visar tresädesbyns gamla struktur med de två tätt samlade gårdarna vid

en bäck i kanten av bytån där vägen Rör-Ullervad passerade och även fungerade som fågata mot utmarken i sydost. Bytomten inramades av tre stora och ett mindre åkergräde och en gemensam stor kohage. På bytån i sydost låg även Nolgårdens soldattorp samt ett gammalt kvarnställe vid bäcken. Ängen låg lite för sig i öster, omfattande minst fem särhågnade mindre ängsgården på utmarken Hassle skog. Storskifteskartor framtog även 1796 och 1799. Laga skifteskarta upprättas 1856.

Häradskartan 1877–1882 visar i stort även dagens struktur. En tät liten gårdsgrupp ligger kvar på

Figur 25. Torp 1:23 Nolgården med gårdsbebyggelse från cirka 1900 är en av de gårdar som flyttades ut från Hassletorps bytomt vid laga skiftet på 1850-talet.

Hassletorps gamla bytomt, vilket torde motsvara både Nolgården och Sörgårdens gamla lägen. Gården Kullen (Sörgården ursprungligen) hade flyttats ut åt sydost längs Ullervadsvägen och kom att ligga nära ensamgården Smedstorp. I grannskapet låg då även även soldatorp och backstugor kring landsvägen.

Bebyggelsen i Hassletorps skiftade by har fortfarande en karaktäristisk agrar prägel och kännetecknas främst av byggnader från sent 1800- och tidigt 1900-tal samt en del yngre ekonomibygnader. En del större förändringar har dock skett under 1900-talets senare del. Idag är de främsta kulturvärdena förknippade med de utflyttade gårdarna Nolgården i norr med gårdsmiljö från cirka 1900, samt gården Kullen i söder som är en gårdsmiljö från tiden efter laga skiftet med inslag av välbevarade äldre gårdsbyggnader (se nedan Torp 1:23 och 2:10).

Kullen - Byggnadsobjekt

Torp 2:10 Kullen (36). Kullen (Sörgården) flyttades ut från bytomten efter 1850-talets laga skifte i Hassletorps (Torps) by och placerades i sydost vid Ullervadsvägen. Den samlade gårdsmiljön med högvuxna stormträd på mangården omfattar bland annat en timrad mangårdsflygel samt inslag av äldre ekonomibygnader. Manbyggnaden är av sen 1800-talstyp men senare moderniserad. Gårdsmiljö plus flygel av stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

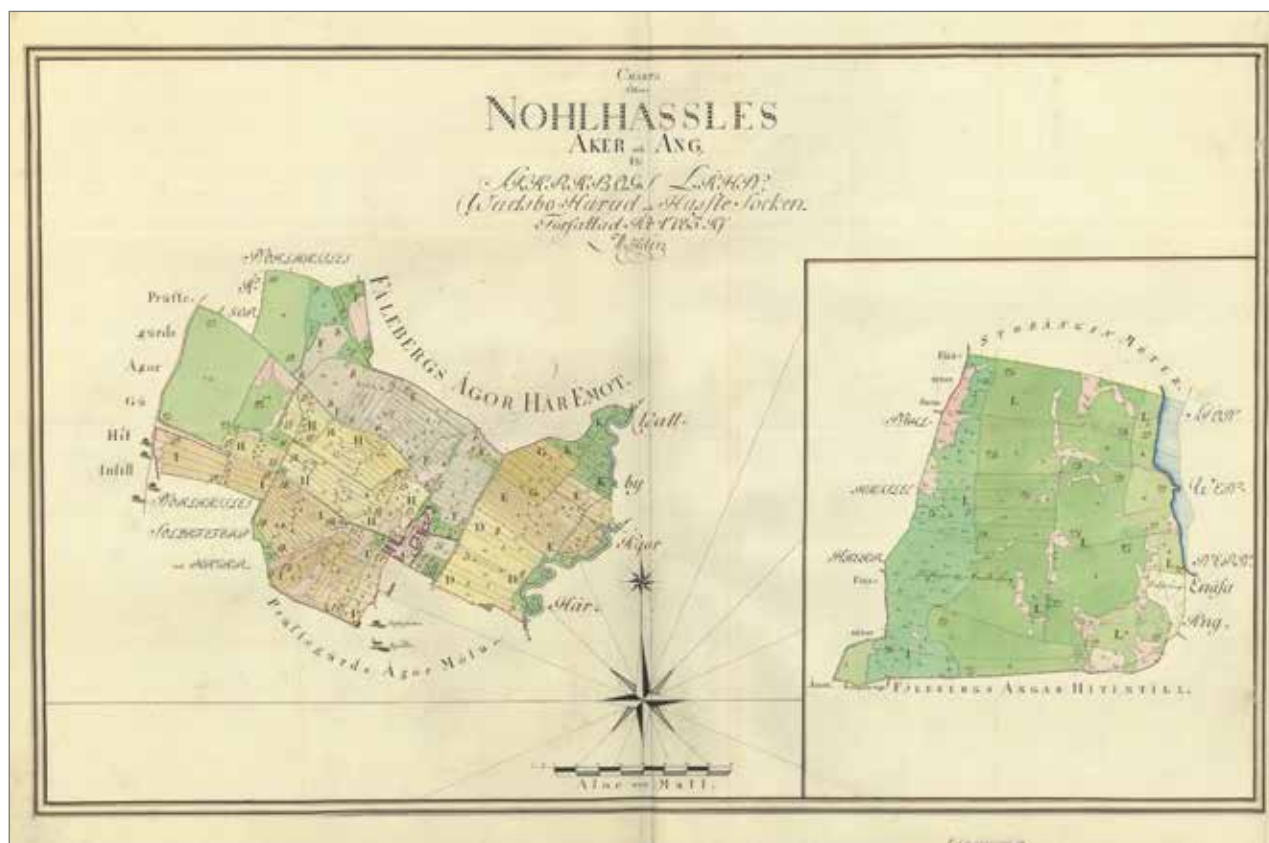
Nolgården - Byggnadsobjekt

Torp 1:23 Nolgården (37). Utflyttad åt norr från Hassletorps gamla byläge är en mindre gårdsanläggning med byggnader uppförda omkring sekelskiftet 1900, inramade av en trädkrans av höga lövträd. Utöver den ljusmålade manbyggnaden finns på gården en faluröd ladugård samt ett par mindre ekonomibygnader. Gårdsmiljön är ett välbevarat exempel på en mindre bondgård från tidigt 1900-tal. Gårdsmiljön är av stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

Nolhassle - Kulturmiljö (D)

Nolhassle, ursprungligen endast Hassle, omnämns som Hassla kyrkioby 1360. Bynamnet anses syfta på hassel och antas från början ha varit Hasslebäckens namn som gett namn både till byn och socknen. Bynamnet betyder norra delen av Hassle. Byn omfattade enligt jordeboken 1565 ett helt kyrkohemman och två hela frälsehemman. Från början ingick även Prästbolet ett helt hemman i byn inklusive Hassle sockenkyrka. I övrigt har byn omfattat Nolgården, Sörgården och Millomgården (kallad Nolbacken). Inga bevarade kända forn lämningar finns vid byn.

Avmätningsskattan 1785 ger en god bild av tresädesbyn Nolhassles äldre struktur. Byns tre gårdar ligger tätt samlade i rad på ryggen. Lite för sig i söder ligger Prästbolet med kyrkoherdebostället och den medeltida sockenkyrkan, vilka officiellt då inte räknades till byn.

Figur 26. Avmätningsskarta från 1785 ger en god bild av tresädesbyn Nohlhassles äldre struktur.

Tre åkergården och en åkerlycka omger de tre gårdarna på åsen. Prästbolet har sina ägor samlade för sig. Beteshagar ligger nära byn. Byns ängar är relativt små och ligger på lerslätt och mindre ryggar i utkanten av byns inägor. Däremot har byn ett stort strandnära ängsområde vid Väneren i nordväst inklusive beteshagar.

Häradskartan 1877–1882 visar hur fullåkersbygden under 1800-talet tagit full form fränsett de stenigaste ryggpartierna. Trots laga skifte som påbörjades 1829 ligger bybebyggelsen fortfarande samlad men har nu blivit mer förtätad så att Prästbolet och kyrkan inte längre ligger för sig.

Idag ligger gårdarna kvar på samma sätt på bytomten med traditionell funktionsuppdelning av gårdsbebyggelsen i mangård och fägård. Högvuxna lövträd omger mangårdsbebyggelsen med oftast ljusmålade panelade manbyggnader som främst är från perioden 1850–1920, med undantag för kyrkoherdebostället från 1820-talet. Flera av byns gårdar har behållit en äldre karaktär vilket även är av stor betydelse för det samlade helhetsintrycket av byn. Ekonomibygnader är främst från perioden 1800-talets senare del–1950-tal. En särskild enhet utgörs av den stora Prästgården som genom

byggnadernas stora mångfald och karaktär hör till de få gamla prästgårdar idag som fortfarande återspeglar äldre tiders prästgårdsmiljöer. Sockenkyrkan nybyggdes 1878 på platsen för den medeltida kyrkan som hade blivit om- och tillbyggd på 1600–1700-talen.

Nohlhassle by med den stora vita sockenkyrkan på den markerade ryggen avtecknar sig även på långt håll som en tydlig enhet i omgivande fullåkersbygd på Hassleslätten. Äldre landskapsstrukturer är fränsett bytomten och ev. spår av åkergården på ryggen inte så påtagliga i fullåkersbygden vid Nohlhassle. Ur bebyggelsesympunkt är dock Nohlhassle den mest välbevarade äldre bymiljön på norra delen av Vadsboslätten. Denna karaktär förstärks ytterligare genom den genuina prägeln av gammalt sockencentrum med den stora tidstypiska kyrkobyggnaden och den ovanligt välbevarade prästgårdsmiljön. Nohlhassle är en kulturmiljö av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara. Belägen till stor del inom utredningsområdet (själva bytomten är inom området).

Figur 27. Sörgården i Nolhassle by är en regelbundet uppbyggd gårdsanläggning med välbevarad mangård från cirka 1860 och separat ekonomigård från cirka 1915.

Objekt inom Nolhassle kulturmiljö:

Hassle 6:1 (40). Hassle medeltida stenkyrka var helgad åt S:ta Katarina. Den tillbyggdes med Börstorps gravkor 1652. Kyrkan raserades 1878 till förmån för nuvarande ansenliga byggnad som byggdes på samma plats på höjdryggen med Albert Törnquist som arkitekt. på grund av byggnadens storlek och markens skiftande bärighet på ryggen placerades tornet i öster. Kyrkan och kyrkogården inramas av stenmurar och en hög-vuxen trädkrans. Kyrkomiljön är av mycket stort kulturhistoriskt värde och skyddas av KML. Belägen inom utredningsområdet.

Nolhassle 2:22 (42). Samlad gårdsmiljö i Nolhassle by med en större manbyggnad, dock något förändrad, samt flera faluröda ekonomibygnader, bland annat ett karaktäristiskt magasin. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Nolhassle 2:30 Sörgården (44). Väl sammanhållen gårdsmiljö, en regelbundet uppbyggd gårdsanläggning med välbevarad mangård från cirka 1860 omfattande en ljusmålad manbyggnad och två flyglar, varav den ena har hallaskorsten och en andra en överbyggd källare. Separat ekonomigård med faluröd delvis timrad ladugårdslänga från cirka 1915, senare moderniserad.

Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Nolhassle 2:31 (43). Småbruk med faluröd liten manbyggnad med 1930-talsprägel samt en troligen samtida ladugård. Stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Nolhassle 4:6, Nolhassle 1:3, före detta Hassle prästgård (41). Hassle före detta prästgård är bland de större i Skara stift. Det ljusmålade kyrkoherdebostället byggdes på 1820-talet, exteriören är välbevarad med en originellt framhävd entré med portal. Det är församlingshem sedan 2001. En moderniserad arrendatorsbostad samt en gäststuga från cirka 1880 med drag av schweizerstil hör till gårdsmiljön liksom en ålderdomligt timrat magasin med gallerförsedda fönster samt en stor parkliknande trädgård. Bland gårdens många ekonomibygnader märks bland annat oxladugården från tidigt 1800-tal samt stall från 1900 och ladugård från 1912. Hassle stora prästgårdsmiljö är en av de bäst bevarade vad gäller mångfald och genuin karaktär i Skaraborg. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Figur 28. Hassle stora prästgårdsmiljö i Nollhassle by, från 1820-tal–1900-talets början, är en av de bäst bevarade prästgårdarna vad gäller mångfald och genuin äldre karaktär i Skaraborg.

Vallby och Greby – Kulturmiljö (E)

Byarna ligger mycket nära varandra på markerade steniga ryggar på östra delen av Hassleslätten.

Greby omnämns som Grydby 1437 och omfattade enligt jordeboken 1565 två hela hemman varav ett skatte- och ett kyrkohemman. Gårdarna Nolgården och Sörgården ingick i byn. Bynamnet anses syfta på förled Gryt- i betydelsen stenanhopning och anknyter till byläget på den steniga åsen. Byn utgör sedan laga skiftet en enda gård.

Vallby omnämns som Walbi 1540 och omfattade enligt jordeboken 1565 tre hela skattehemman. Ortnamnet är av äldre järnålderstyp med förleden vall- i betydelsen gräsmark och efterled -by i betydelsen by/gård. Byn har omfattat Mellangården, Nolgården och Sörgården. Över bytomten gick gamla riksvägen och strax sydväst om byn var då som nu vägskalet mot Ullervad.

En karta över åkerjorden 1802 samt en bykarta 1813 ger en god bild av byns struktur. Den långsmala ägofiguren omslöt den steniga nord-sydliga åsryggen med bytomten och genomkorsades av riksvägen. Själva bytomten som omgavs av tre åkergården samt en öst-

lig åkerlycka (sannolikt före detta äng) hade tre stora ängsgården i söder samt längst i norr, framför allt på lerslätten samt ryggens ena sida. De stenigaste ryggpartierna användes till fodermark men ansågs då odugliga. Dagens kvarliggande fornlämningar framträder på bykartorna i åkergårdernas höglänta steniga partier, sannolikt även med en stor mängd odlingsrösen. Byns torp låg vid övergången åker/äng. Byn hade sin utmark på skogsområdet i sydost med en fågata söderut från byn genom ängen. Bytomten som delades av riksvägen hade en mindre gårdsgrupp i sydost och merparten av gårdsbebyggelsen samlad norr om riksvägen.

Häradskartan 1877–1882 ger en god bild av effekterna av 1856 års laga skifte. Gårdsbebyggelsen var helt koncentrerad i sydost där några större gårdar skapats, i norr fanns då endast en backstuga och ett tämligen nybyggt missionshus. Soldattorpet låg som tidigare i söder. Nästan allt av de gamla ängarna hade blivit uppodlat, åskränet var dock för stenigt att fortsätta odla.

Idag på bytomtens norra del ligger ett tiotal husgrunder efter de två norra gårdarna inom ett cirka 230 × 100 m stort område (fornlämning Hassle 49). I anslutning

Figur 29. Vy mot Greby medeltida bytomt och järnåldersgravfält.

på åschrönet ligger ett järnåldersgravfält med cirka tio fornlämningar (gravar) (Hassle 50) samt fyra gravar (stensättningar) och en hålväglämning (Hassle 54 och 55). Idag framträder krönet av ryggen med de steniga gamla åkergårderna som öppna betade enbevuxna hagmarkspartier vilka omger järnåldersgravarna och den troligen ursprungligen förhistoriska bytomten.

E20 delar norra delen av Vallby bytomt från den södra där Mellangården och villan, den så kallad Vallby herrgård, ligger (se nedan). Vägen är här bred och skiljer bydelarna på ett sådant påtagligt sätt att kulturmiljön avgränsas till Vallby norra del och Greby. Kinnekullebanans, ursprungligen Västgötabanans dragning avgränsar kulturmiljön i nordväst.

Greby har haft en liknande utveckling som Vallby men här ligger gårdsbebyggelse kvar på bytomten. 1813 avmättes Greby jämte Skarpan och Tjos. Kartan ger en god bild av den gamla byns huvudstruktur. På bytomten på ryggen nordost om Vallby låg Nolgården och Sörgården i en tätt samlad klunga. På ryggens krön och sluttning låg tre åkergårderna. Öster om riksvägen låg den tidigare mycket vidsträckt ängen som tycks ha delvis blivit avsatt till stora beteshagar. I skogsbygden längst

i öster låg utmarken med byns skog. Grebys gårdar var då frälsegårdar under Tjos. Trots läget nära Vallby fanns ingen direkt ägoblandning byarna emellan.

Häradskartan 1877–1882 visar vad som skett efter enskifte/laga skifte. En större egendom skapades under 1800-talet av byns två gårdar. Det mesta av ängen hade uppodlats. Lämningarna av den oskiftade byns gårdsbebyggelse ligger sannolikt kvar på den steniga bytomten idag. Samma betespäglade enbevuxna hagmark som i Vallby präglar idag merparten av den gamla bytomten på det steniga åschrönet där en domarring samt ett järnåldersgravfält med cirka 10 gravar ligger (Hassle 58 och 57).

Kulturmiljön Vallby och Greby speglar en lång bebyggelsehistorisk process som i flera olika avseenden är karaktäristisk för norra delen av Vadsbosläätten. Den präglas av en stark och upplevelsemässigt tydlig och överskådlig kontinuitet med järnåldersgravarna i direktkontakt med de medeltida bylägena i för bygden typiska rygglägen, med flera bevarade äldre landskapsstrukturer. En fördjupad kulturlandskapsanalys skulle med all sannolikhet förmera dessa ytterligare. Greby »Löfvenskiöldsinspirerade« stora ladugård ger en sär-

Figur 30. Vallby före detta ålderdomshem från 1914 är trots vissa senare förändringar ett gott prov på tidig institutionsarkitektur i tegel och ett viktigt kulturarv från 1900-talets framväxande välfärdssamhälle.

skild prägel med sin starka byggnadshistoriska förankring i Hassle socken. Kulturmiljön Vallby-Greby är således av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara.

Objekt inom kulturmiljön Vallby och Greby:

Greby 1:5 Greby gård (46). Greby gård skapades på 1800-talet efter skifte av Nolgården och Sörgården i Greby by. Den äldre gårdsbebyggelsen är idag förändrad, med undantag för ekonomigårdens stora gråstensladugård. Ladugården är utformad efter 1800-talets mitt enligt Charles Emils Löfvenskiölds riktlinjer för ekonomibygnader. Fähus- och stalldelar med mera är murade av huggna gråstensblock och fönsteröppningarna är tegelmurade. Ladudelen är av trä. Den har en yngre länga av trä tillbyggd, idag beklädd med röd plåt. Den stora ladugården har en särskild lokalhistorisk förankring genom C. E. Löfvenskiölds starka hembygdskoppling till Hassle och Berga. Den är ett påtagligt inslag i den agrarhistoriskt mycket intressanta kulturmiljön i Greby-Vallby. Stort kulturhistoriskt värde. Viktig att bevara.

Byggnadsobjekt i Vallbys södra del

Vallby 1:9, före detta ålderdomshem (45). På södra

delen av Vallby gamla bytomt uppfördes 1914 ett ålderdomshem som en stor gedigen tegelbyggnad i två våningar med två framskjutande trapphus på entréfasaden. Ålderdomshemmet var avsett för 25 pensionärer och fem anställda. Trots utbytta fönster och andra senare förändringar är byggnaden fortfarande ett mycket gott prov på tidig institutionsarkitektur och ett viktigt kulturarv från 1900-talets framväxande välfärdssamhälle. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Vallby 5:3 Mellangården (38). Större gårdsanläggning som ligger utflyttad från Vallby bytomt söderut. Den välbevarade stora gårdsmiljön har ett rikt byggnadsbestånd från 1800- och tidigt 1900-tal. Den vitmålade tidstypiska manbyggnaden, uppförd omkring 1860, ligger tillsammans med ett äldre timrat magasin vid sidan av fågården. Fågården domineras av den stora vinkelbyggda ladugården med nuvarande utformning från 1900-talets början. Miljön utgör en väl sammanhållen enhet av mycket stort värde, där utöver den tidstypiska gårdsbebyggelsen även en äldre alléväg från E20 ingår. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara. Belägen inom utredningsområdet.

Vallby 6:1 (39). Invid Mellangården och Vallby äldreboende ligger en representativ stadsmässig ljusputsad stenvilla uppförd 1918 i tidstypisk villastil i stor trädgård. År 1933 omvandlades villan till *Aspa vård- och arbetshem*.

Anläggningen kompletterades 1935 med två byggnader bakom huvudbyggnaden, och fungerade som vårdanstalt för »sinnesslöa« med tjugosex vårdplatser och tio arbetshemselever. Villans ursprung är inte klarlagt, men benämningen »Vallby Herrgård« som står på vägs skylten har ingen historisk förankring. Anläggningen fungerar för närvarande som asylboende. Med sin välbevarade villaexteriör är villan av mycket stort kulturhistoriskt värde.

Väg R335U Torstenstorp-Rör - Vägobjekt

I Kultur på väg 1997 (Länsstyrelsen & Vägverket) uppmärksammades väg R335U Torstenstorp – Rör som av kulturhistoriskt värde. (26) Det är en liten slingrig följsam slättväg, kantad av framför allt de utskiftade gårdarna från Rör. Särskilda vägshistoriska objekt är stenmurar, en askallé och den mycket värdefulla Sörgårdsmiljön med mäktiga stenmurar (Hasslerör 1:29 se ovan).

Område 5: Fåleberg-Tjos-Skarpan

Sammanfattning av större kulturmiljövärden
Bebyggelse- och agrarhistoriskt

Kulturmiljö Fåleberg – Råntorp – Tjos (F): Överskådlig sammanhållen kulturmiljö som ger uttryck för fullåkersbygden på nordligaste Vadsboslätten med ekbackar och enbevuxna hagmarker på ryggarna. Kulturmiljön har ett påtagligt tidsdjup med järnåldersgravar samt en bebyggelsehistorisk omvandling av medeltida byar i 1600–1700-talens säteribildning och 1800-talets rationella storgodsdrift med mönsterjordbruk. Den starka kopplingen till Charles Emil Löfvenskiöld reflekteras bland annat i Tjos herrgårdsbyggnader, Fålebergs ladugård och framför allt i Råntorps magnifika mönsterladugård i gråsten i dominerande läge i landskapet. Mot denna bakgrund sammantagen har kulturmiljön Fåleberg–Råntorp–Tjos ett mycket stort kulturhistoriskt värde och är mycket viktig att bevara.

Objekt inom kulturmiljön Fåleberg–Råntorp–Tjos

- **Börstorp 6:3 Råntorp** (51). På det högt belägna Råntorp uppförde Charles Emil Löfvenskiöld 1847 en väldig gråstensladugård efter en av de mönstermodeller som finns i hans planschverk *Lantmannabyggnader*. Ladugården som var tekniskt och logistiskt

avancerad för sin tid är i hög grad oförändrad sedan byggnadstiden, dock kraftigt förfallen. Ur agrar- och arkitekturhistorisk synpunkt är ladugården ett monument med nationella förtecken inte minst genom det enorma genomslag som Löfvenskiölds verksamhet haft på svensk ekonomibebyggelse. Trots förfallet är ladugården av mycket stort kulturhistoriskt värde. Även som ruin kommer den att vara ett byggnadsverk av stor monumentalitet och som är mycket viktigt att bevara på plats i det öppna odlingslandskapet.

- **Fåleberg 1:3 Stockastugan/Kroka-Svens stuga** är enda återstod av de cirka hundra byggnader fanns i den stora Fålebergs by som revs 1897 (48). Stockastugan är en långsträckt torvtäckt knuttimrad parstuga från 1700-tal eller äldre. Byggnaden var förfallen i sent 1990-tal men står fortfarande kvar. Den är inte besiktigad inom ramen för denna utredning. I alla händelser är den mycket ålderdomliga stugan, som idag är den sista resten av byn, jämte omgivande bytomt, järnåldersgravar och kulturlandskap av mycket stort kulturhistoriskt värde och mycket viktig att bevara.
- **Fåleberg 1:3 och 1:4 Fåleberg** (49). Nuvarande Fåleberg uppfördes 1897 i samband med att Fålebergs ålderdomliga by upplöstes och revs. Utöver den putsade manbyggnaden finns på gården andra kulturhistoriskt värdefulla byggnader, såsom inspektorsbostaden och den stora ladugården, samtida med huvudbyggnaden och uppförd i tidstypisk schweizerstil med inspiration från Charles Emil Löfvenskiöld. Nordväst om huvudbyggnaden ligger ett par arbetarbostäder, varav den södra är relativt välbevarad. Alldeles sydväst om gårdsbebyggelsen ligger den gamla medeltida bytomten och järnåldersgravar. Fålebergs gårdsmiljö är av stort kulturhistoriskt värde. Viktig att bevara.
- **Tjos 1:1 Tjos** (50). Medeltida by, på 1700-talet omvandlad till större herrgård, på 1860- och 1880-talen åter omvandlad till en mindre herrgård med ett fåtal större mangårds-

och ekonomibyggnader, bland annat utformade i schweizerstil med starkt inflytande av C. E. Löfvenskiöld. Tjos med dess stora gårdsbyggnader från 1800-talet är av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.

Kulturmiljö Töreboda (G)

Töreboda lilla kulturmiljö är idag en av mycket få bevarade äldre skogsgårdsmiljöer med rötter i 1600-talet i norra Västergötland. Med Törebodas ålderdomliga gårdsbebyggelse och de småskaliga äldre strukturerna i det före detta odlingslandskapet vid gården har Töreboda kulturmiljö mycket höga bebyggelse- och agrarhistoriska värden och är ytterst viktig att bevara.

Objekt inom kulturmiljön Töreboda:

- **Börstorp 6:3 Töreboda** (55). De idag sällsynta äldre gårdsbyggnaderna med framkammarstuga och magasin ger Töreboda en i Skarborg unik karaktär som ålderdomlig skogsgård med bebyggelse från 1600–1700-tal. Mycket stort kulturhistoriskt värde och ytterst viktig att bevara.

Byggnadsobjekt i Enåsa:

- **Enåsa 4:7 Nyborg** (54). är ett av Vadsbos få bevarade dubbeltorp uppfört under 1800-talets första för lantarbetare under Börstorps gods. Mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.
- **Enåsa 4:15 och 5:1 Örvallsbro** före detta folkskola och lärarbostad (53). är båda uppförda 1930 i 1920-talsklassicism. Örvallsbro skolplats är en av de äldre i stiftet, och här uppfördes redan år 1785 ett skolhus. på grund av sin speciella bakgrund och de välbevarade skolbyggnaderna är Örvallsbro skolmiljö av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.

Byggnadsobjekt i övrigt

- **Tjos 3:6 Bengtstorp** (47). före detta torpställe, småbruksmiljö på skogen med bostads-

hus från 1800-talets första del. Gårdsmiljö med stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

- **Skarpan 1:3 Skarpan** (52). Skarpan är idag en av mycket få bevarade äldre skogsgårdar med ursprung från 1600-talet i Vadsbo och är med sina välbevarade äldre gårdsbyggnader från 1800-talets början av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.

Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt – i kulturmiljösammanhang och som enstaka objekt

Inom område fem ligger den till ytan stora kulturmiljön Fåleberg-Tjos-Råntorp (se »F«, bilaga 8). Här skär utredningsområdets västra gräns rakt igenom en miljö full med kulturhistoriska lämningar. Innanför nämnda gräns ligger elva fornlämningar och tre ÖKL av intresse:

RAÄ **Hassle 11:1 – bytomt/gårdstomt** (fornlämning) utgörs av bebyggelseämningar från Fålebergs gamla by, som nämns första gången på 1300-talet.

RAÄ **Hassle 14:1 – gravfält** (fornlämning) bestående av cirka 15 gravar i form av högar, resta stenar och stensättningar beläget på krön och sluttningar av mindre moränhöjd. Har troligtvis ursprungligen varit större. Som alltid är järnåldersgravfälten boplatssindikerande, då man erfarenhetsmässigt vet att gravar under järnåldern oftast förlades i närheten av där man bodde.

RAÄ **Hassle 77 – boplatss** (undersökt och borttagen fornlämning, början av 1980-talet).

RAÄ **Hassle 79 – övrigt** (undersökt och borttagen fornlämning) som utgjordes av mörkfärgningar i marken, vilkas funktion ej kunde fastställas. De daterades till bronsåldern.

RAÄ **Hassle 18:1, 18:2, 18:3 och 19:2 – grav markerad av sten/block** (fornlämning). Troligen är RAÄ 18:1, 18:2 och 18:3 resterna av en domarring. RAÄ Hassle 19:2 får snarare betraktas som »uppgift om« fornlämning, då denna aldrig återfunnits och enligt uppgift ska ha tagits bort vid rätning av väg. Detsamma gäller för RAÄ **Hassle 19:3 – grav markerad av sten/block** (ÖKL).

RAÄ **Hassle 19:1 – hög** (undersökt och borttagen fornlämning, mitten av 1940-talet)

RAÄ **Hassle 29:1 – fångstgrop** (fornlämning) för varg, belägen intill och söder om åkerkant. Ovanlig

lämning, men borde inte vara ett hinder för att få tillstånd för borttagande från länsstyrelsen.

RAÄ **Hassle 78 – boplats** (undersökt och borttagen fornlämning, början av 1980-talet) som daterats till medeltiden.

RAÄ **Hassle 18:4 – hög** (ÖKL) vars fornlämningsstatus ej kunnat bekräftas/dementerats. För detta krävs arkeologisk undersökning.

RAÄ **Hassle 28:1 – byggnad annan** (ÖKL). Mangårdsbyggnad på Tjos. Enligt FMIS byggd på 1600-talet, vilket skulle klassificera den som fornlämning och ge den det lagskydd som kräver en arkeologisk undersökning innan lämningen eventuellt kan tas bort.

RAÄ **Hassle 31:1 – fornlämningsliknande lämning** (ÖKL). Kan eventuellt vara en numera kullfallen rest sten. Arkeologisk undersökning krävs för att kunna fastställa detta.

Kulturmiljön kring Fåleberg får ur arkeologiskt perspektiv anses vara mycket bra. Det stora antalet gravar är, precis som i Greby/Vallby, starkt boplatsindikerande. Undersökningar i området, som helst bör lämnas orört, skulle med stor sannolikhet resultera i fler nya fornlämningar som idag inte är synliga ovan mark.

Enstaka lämningar som ligger för sig själva och inte kan knytas till någon specifik, identifierad kulturmiljö, utgörs av två fornlämningar och tre ÖKL:

RAÄ **Hassle 30:1 och 39:1 – vägmärke** (fornlämning). Trafikverket ansvarar för vägmärken längs med vägarna. Som regel brukar vid vägbyggen länsstyrelsen ge i uppdrag att vägmärkena tas omhand under vägbyggets gång och placeras vid ny plats längs med den nya vägsträckningen då arbetet är slutfört.

RAÄ **Hassle 38:1 – övrigt** (ÖKL). Hägnadsmur.

RAÄ **Hassle 37:1 – övrigt** (ÖKL). Hägnadsmur.

RAÄ **Lyrestad 93:1 – hägnad/stensträng** (ÖKL).

Utöver lämningarna ovan, finns ett antal kända objekt som påträffats i samband med skog- och historia inventeringarna, men som ännu ej blivit granskade av arkeolog och införda i FMIS. Skog och historia var ett arbetsmarknadsprojekt som pågick under ungefär tio år med start mitten av 1990-talet. Deltagarna inventerade skogsmarkerna efter kulturlämningar och under projektiden registrerades 200 000 objekt. Dessa lämningars status som fornlämningar är inte fastställda, men de kan ändå berätta om kulturlandskapets innehåll i det aktuella området. Information om lämningarna är hämtad från Skogsstyrelsens web-tjänst *Skogens pärlor*.

I område 5 återfinns fem stycken som utgörs av en

husgrund, en brunn/kallkälla, fossil åkermark, en förvaringsanläggning samt en fångstgrop. Lämningarna ligger i området kring Tjos och Råntorp. De indikerar att det kan finnas fler skogsbundna lämningar i område 5, vilket kan klargöras i samband med arkeologisk utredning, steg 1. Läs mer om skogsbundna fornlämningar under rubrik *Fornlämningar, ÖKL och bevakningsobjekt...* i kapitel *Område 2...*

Synpunkter på kulturmiljöns tålighet beträffande vägprojektet i delsträcka 5:

Delsträcka 5 påverkas nästan inte alls av föreslagna korridorer, då de avslutas några hundra meter nordost om avfarten mot Tjos. Här kommenteras föreslagna korridordragningar. I övrigt hänvisas till kulturmiljösammanfattningen ovan med den kulturhistoriska värderingen av kulturmiljöer/objekt. Mycket hög värdering/mycket viktigt bevarande ger uttryck för att dessa kulturmiljöer/objekt särskilt bör bevaras och undantas från påverkan av vägprojektet.

Grön korridordragning

Den *gröna korridoren* innebär en ny dragning av E20 i öster, och ansluter till befintlig vägsträckning vid avfarten mot Tjos. Huvudsakligen går korridoren i skogsbygd, främst gammal utmark till Tjos och Råntorp.

Synpunkter ur kulturmiljöperspektiv:

Möjligen berörs ett agrarhistoriskt objekt (stenmurshägnader främst i skog) som dock kan vara ganska sentida, RAÄ Hassle 35, klassad som övrig kulturhistorisk lämning i Fmis.

Ur kulturmiljösynpunkt fungerar den gröna korridoren under förutsättning att:

RAÄ **Hassle 35** inte berörs och påverkas.

Blå korridordragning

Idag löper E20 framför allt genom övergång öppen slättbygd–mer slutna skogsbygd. Det finns inga kända större kulturvärden i vägens omedelbara närhet. Skogstorpets Bengtstorp och den gamla skogsgården Skarpan ligger dock ganska nära E20 i öster. I väster finns fyra agrarhistoriska objekt som dock kan vara ganska sentida (mursträckningar).

Synpunkter ur kulturmiljöperspektiv:

Möjligen berörs ett agrarhistoriskt objekt (stenmurs-hägnader främst i skog) som dock kan vara ganska sentida, RAÄ Hassle 35, klassad som övrig kulturhistorisk lämning i Fmis.

Ur kulturmiljösynpunkt fungerar den blå korridoren under förutsättning att:

RAÄ **Hassle 35** inte berörs och påverkas.

Hassle - bakgrundochlandskapskaraktärisering

Utredningområdets norra del omfattar norra delen av Hassle socken och en liten del av Enåsa socken. Hassleslätten som karaktäriserar nordvästra delen av Vadsboslätten genombryts av nord-sydliga ryggar och åsar samt små moränpartier. Mot norr och öster övergår slättbygden i stora sammanhängande skogspartier. Till skillnad från i södra delen av Hassle är den nutida fullåkersbygden inte fullt lika påtaglig eftersom ryggar med ekbackar och enbevuxna hagmarker bryter av och ger tydligare uttryck för att äldre strukturer inryms i odlingslandskapet.

I delområde 4. Hassle–Hassletorp–Grebytorp presenteras Hassle socken närmare. Sockennamnet omnämns i skrift först 1306, men järnåldersbygden är påtaglig på Hassleslätten både i ortnamn och forn-lämningar, även om mycket nog blivit bortodlat i fullåkersbygdens utveckling. Fortfarande finns tydliga sammanhang mellan gravar och vissa av de medeltida bylägen på ryggarna som fortfarande karaktäriserar bygdens bebyggelsemönster. Fåleberg i norra Hassle är ett av de gamla bylägen där sambanden mellan järnålder och medeltid är mycket tydliga. Även lämningar från stenålder och bronsålder är kända. I skogskanten finns hemman som omnämns i jordeboken först i början av 1600-talet såsom Skarpan och Töreboda.

I Hassle har förutom Fåleberg även Råntorp och Tjos varit medeltida byar på norra delen av Hassleslätten. Medeltidsbyarna på norra delen av Hassleslätten har tidigt blivit föremål för säteribildning. På 1600- och 1700-talen har storgods etablerats som lagt under sig i stort sett hela bygden. Dels gäller det Fålebergs säteri i Hassle dels och framför allt Börstorps säteri i Enåsa. Båda säterierna utvecklades till fideikommissar inom adelsfamiljerna Falkenberg, Spens och Ribbing på Börstorp och Löfvenskiöld på Fåleberg. Börstorp kom så småningom att bli allenarådande. Tjos by utvecklades till ett mindre säteri under Börstorp och Fåleberg om-

vandlades strax före år 1900 till en plattgård under Börstorp. Enåsa och norra Hassle har in på 1900-talet varit en utpräglad storgodsbygd som dominerats av Börstorp. Själva Börstorp med dess slott ligger jämte Enåsa sockenkyrka utanför utredningsområdet men en stor del av godsets gamla ägor finns i norra Hassle.

1600- och 1700-talets bykartor ger en bild av traktens tresådesbyar med åkergården på åsar och moränryggar, och ängsgården både på ryggar och nere i lerdalsstråken. Utmarken med skogen var framför allt knuten till skogsområdena i norr och öster.

Häradskartan 1877–1882 visar hur intensiv uppodlingen av lerslätten varit och att omvandlingen av bebyggelsestrukturen i norra Hassle sedan länge är etablerad. Tjos hade helt blivit en herrgårdsanläggning med typisk arrondering av mark och vägnät samt med ett stort antal torpställen i ägora på skogsbygden i öster. Råntorps omvandlingsprocess var fullbordad från först en medeltida by till en större gård, därefter till en utgård med några torpställen under Börstorps gods. Både Töreboda och Skarpan kom att få mer karaktär av torp under Börstorp och Tjos men karaktären av mindre gård i skogskant har båda enheterna fått behålla.

Fåleberg hade på sätt och vis genomgått den största förändringen även om den länge innebar att byn konserverades. Den stora mycket ålderdomliga byn med 14 gårdar låg kvar men ingick sedan 1797 i fideikommisset Fåleberg. Odlingslandskapet kring byn förändrades men själva bybebyggelsen förblev orörd. Först 1895 genomfördes laga skifte, Fålebergs mönstergård skapades och den stora byn revs.

Som beskrivs mer in gående i delområde 3 Brodderud–Berga–Ingarud präglas storgårdsbebyggelsen i Berga och på Hassleslätten fortfarande även på 2000-talet i stor utsträckning av Charles Emil Löfvenskiölds liv och verksamhet under 1800-talet: Den adliga släkten Löfvenskiöld satt på flera av traktens herrgårdar under 1800-talet. Charles Emil Löfvenskiöld har som ingen annan haft ett mycket stort genomslag på svensk landsbygdsbebyggelse genom sin verksamhet som nationell idégivare, arkitekt och förkämpe för djurens rätt. Framför allt utgav han planschverken *Lantdtmannabyggnader* (185–1855) och *Lantdtmannabyggnader hufvudsakligen för mindre jordbruk* (1865–1870) som spreds över landet. I hembygden förverkligades hans paradbyggnad i och med den monumentala ladugårdsanläggningen på Råntorp 1847.

Figur 31. Häradskartan 1877–1882 visar hur intensiv uppodlingen av lerslätten varit och att omvandlingen av bebyggelsestrukturen i norra Hassle sedan länge var etablerad.

Enåsa

Enåsa är en mindre socken som till stor del omfattar lerslätt med ryggar kring Friaån som faller ut i Väneren och längre inåt land avgränsas av skogspartier. Även Enåsa är järnåldersbygd med inslag av äldre förhistoriska lämningar. Enåsa var i kyrkligt hänseende länge kapell församling under Hassle. Enåsa by omnämns 1397 som *Enosom*. I byn ingick enligt jordeboken 1572 åtta hela hemman. Enåsa medeltida by kom helt att slukas upp av det dominerande Börstorps gods bildning på 1600- och 1700-talen. I utredningsområdet ingår endast en mycket liten del av Enåsa kring Örvallsbro och Sleven. Där låg enligt Häradskartan 1877-1882 en stor mängd torpställen. Örvallsbro blev 1785 platsen för Hassle pastorats skola.

Byggnadsobjekt i Enåsa

- **Enåsa 4:7 Nyborg** (54). Ett av Vadsbos få bevarade dubbeltorp, med bostad för två hus-

håll, uppfört under 1800-talets första hälft som timrad bostadslänga för lantarbetare under Börstorp. Till boningshuset hör ekonomibyggnader av varierande ålder, varav ett par kan vara jämgamla med boningshuset. Bebyggelsemiljön är väl sammanhållen, mycket välvårdad och har ett mycket högt kulturhistoriskt värde. Mycket viktigt att bevara.

- **Enåsa 4:15 och 5:1 Örvallsbro** före detta folkskola och lärarbostad. (53) Skolhus i två våningar uppfört 1930 i tjugotalklassicism med faluröda fasader och tegeltäckt tak på fastigheten Enåsa 4:15. På andra sidan om vägen, på fastigheten Enåsa 5:1, ligger den före detta lärarbostaden, samtida med skolhuset och byggt i samma klassiska stil. Skolhuset byggdes med tre lärosalar och bostadshuset var ursprungligen inrett med tre lägenheter, och

Figur 32. Nyborg är ett av Vadsbos få bevarade dubbeltorp uppfört under 1800-talets första del för lantarbetare under Börstorps gods.

Figur 33. Kulturmiljön Fåleberg–Råntorp–Tjos ger uttryck för fullåkersbygden på nordligaste Vadsbosläätten med ekbackar och enbevuxna hagmarker på ryggarna. Kulturmiljön här har ett påtagligt tidsdjup med järnåldersgravar samt en bebyggelsehistorisk omvandling av medeltida byar i 1600–1700-talens säteribildning och 1800-talets rationella storgodsdrift med mönsterjordbruk. Vy mot Fåleberg.

miljön blev Hassle pastorats skolcentrum. Örvallsbro skolplats är en av de äldre i stiftet, och här uppfördes redan år 1785 ett skolhus, sålunda 57 år innan folkskolestadgan tillkom. på grund av sin speciella bakgrund och de välbevarade skolbyggnaderna är Örvallsbro skolmiljö av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara.

Fåleberg–Råntorp–Tjos-Kulturmiljö (F)

Överskådlig och sammanhängande kulturmiljö som i hög grad återspeglar den lite speciella karaktär som fullåkersbygden på nordligaste Vadsbosläätten har. Oavsett en intensivt uppodlad lerslätt präglas slättens markerade ryggar inte endast av gamla by- och gårdstomter utan också av ekbackar och enbevuxna hagmarker som bör överlagra äldre strukturer från de oskiftade byarnas inägor. Kulturmiljön har ett påtagligt tidsdjup och inrymmer också en uttalad förändringsprocess över tid, där medeltida byar på 1600- och 1700-talen omvandlats och

Figur 34. Kulturlandskapet kring Fålebergs gamla bytomt präglas helt av den oskiftade byns gamla strukturer och de många förhistoriska gravar som förankrar den medeltida byn i järnåldern.

införlivats i storgodsbildning och under den så kallad agrara revolutionen på 1700-tal–tidigt 1900-tal genomgått ytterligare omvandling där Fåleberg, Råntorp och Tjos speglar olika utvecklingar som hör tidsperioden till. Bygdens kontinuitet och förankring i förhistorisk tid är särskilt påtaglig vid Fålebergs medeltida bytomt med spår av den oskiftade byns odlingslandskap och flera järnåldersgravar.

Den starka kopplingen till Charles Emil Löfvenskiöld reflekteras bland annat i Tjos herrgårdsbyggnader från 1800-talets senare del, Fålebergs ladugård och framför allt i Råntorps magnifika storladugård, anlagd närmast som en borg i gråsten och tegel uppe på ryggen, väl synlig över odlingsbygden. Även i nuvarande förfallna skick är Råntorps ladugård ett agrarhistoriskt och byggnadshistoriskt monument över 1800-talets agrara utveckling och C. E. Löfvenskiölds verksamhet. Mot denna bakgrund sammantagen har kulturmiljön Fåleberg – Råntorp – Tjos ett mycket stort kulturhistoriskt värde och är mycket viktig att bevara.

Fåleberg

Fåleberg var ursprungligen en by om cirka sex till sju hela hemman. Jordnatur och antal gårdar är ej omnämnda i äldre jordeböcker. Bynamnet omnämns 1338 som *Folabergh*. I byn ingick Skattegården, Övra och Nedra Bossgården, Bredegården, Backgården och Hulegården. Förleden i namnet anses syfta på fåle eller fölunge och efterleden är -berg med anknytning till den rygg som byn låg på. I sent 1700-tal låg byn under Fålebergs säteri och omfattade totalt fjorton gårdsenheter. 1797 lades byns gårdar ihop med Fålebergs säteri och fideikommisset Fåleberg inom släkten Löfvenskiöld skapades. Arrendebönderna förvandlades mer eller mindre till lantarbetare och byn utvecklades inte. I sent 1800-tal var den täta bybebyggelsen från 1600–1700-talen en av de mest ålderdomliga agrara miljöerna i västra Sverige. Trots många krafter för ett bevarande genomfördes 1895 laga skifte och byns många byggnader revs 1897 undantaget Stockastugan.

Den förhistoriska/medeltida bytomten, den kvarliggande Stockastugan från 1700-talet, flera järnåldersgravar och Fålebergs gård med 1890-talsbebyggelse utgör dagens Fåleberg. I de ek- och enbevuxna hagmarkerna på ryggen vid byn överlagras byns gamla kulturlandskap. Ett järnåldersgravfält omfattar cirka femton gravar (högar, runda stensättningar och resta stenar) vidare

finns en kvadratisk stensättning samt de resta stenarna »Odins nålar«. Nedanför åsen finns två borttagna undersökta boplatser.

En geometrisk avmätningsskarta från 1701 visar fortfarande byns aktiva tid med en mycket långsmal inägofigur som följer den stora ryggen ovanför Hasslebäcken. Gårdarna ligger i klungor på bytomten, samlade längs byvägar och landsvägen från Hassle, i anslutning till åkern. Åkergårderna med starkt parcellerade tegar är koncentrerade i södra delen av åsslutningen ner mot slätten kring bäcken. Utmarken med skogen ligger i direkt anslutning uppe på ryggen, både höglänt och bergig och sank med kärr, men framför allt beväxt med tall, gran och något björk, enligt kartan. Ängspartier ligger insprängda på ryggen men annars koncentrerade i ett större gärde ner mot bäcken i norr.

På Häradskartan 1877–1882 framträdde den intensiva uppodling som skett men utmarken låg ograverad på ryggen. Norr om byn låg då byns soldattorp och flera backstugor.

Råntorp

Råntorp omnämns 1454 som *Randatorp*. Det var sannolikt en liten medeltida by som i jordeboken 1565 omfattade två frälsehemman (sedermera Nolgården och Sörgården). Råntorp blev på 1600-talet införlivat med Börstorps gods. På Börstorps storskifteskarta från 1813 framträder Råntorp fortfarande som en by med åtminstone tre gårdar med tätt samlad bebyggelse på bytomten på ryggen vid Hasslebäcken, omgiven av tre åkergårderna samt därutöver ängsgården och beteshagar.

1840-talets Råntorp omvandlades fullständigt och förvandlades till en utgård under godset. En väldig ekonomianläggning i form av en mycket mäktig gråstensladugård uppfördes 1847 av Charles Emil Löfvenskiöld efter en av hans mönsterritningar, en delvis tvåvåning, på tre sidor sluten anläggning med välvda passager, högt belägen på ryggen i omgivande odlingslandskap. Ett litet bostadshus uppfördes även, också inspirerat av Löfvenskiölds schweizerstil. (Detta har dock förändrats under 1900-talet). På det nya Råntorp dominerade jordbruk och djurhållning och den monumentala ladugården står helt i centrum. Häradskartan 1877–1882 visar på hur uppodlingen expanderat stort på bekostnad av ängen.

Tjos

Tjos skrevs *Kioss* 1397, ortnamnet syftar antagligen på en sänka i terrängen, att jämföra med substantivet dalkjus. Byn omfattade ett helt skattehemman och två hela frälsehemman i jordeboken 1565, senare inrymmande Sörgården, två Nolgårdar och en skatteäng. Under 1700- och 1800-talet ingick Tjos periodvis i Börstorps gods. Tjos inrättades redan på 1700-talet till ett herresäte under Börstorp och dåvarande gårdsanläggning var betydligt större än den nuvarande. Herrgårdskomplexet upplöstes på 1920-talet och fem enskilda fastigheter bildades.

En bykarta från 1698 visar den gamla strukturen i Tjos by där bytomten ligger i västra kanten, nära Hasslebäcken, på en markerad rygg i den ganska långsmala ägofigur som sträcker sig långt österut mot skogsbygden. Fem åkergården omger den ganska smala bytomten med de tre gårdarna. Öster om åkern vidtar stora och små särhågnade ängsgården, bestående både av hårdvall och delvis våt och sidlänt äng samt även med inslag av särhågnade beteshagar samt gles skog. Längre österut vidtar skogen med utmarksbetet.

1813 års karta över Tjos med omnejd visar 1700-tals herrgårdens arrondering av ägor och vägnät. Herrgårdens omfattade då cirka 35 byggnader, varav huvudbyggnaden flankerades av två flyglar och den stora separat fågårdens omfattade en stor mängd ekonomibygnader. Åkergårderna med fortfarande delvis utpräglade parcellerade tegar hade vuxit och ängen blivit mer ihopsamlad i ängsgården. Häradskartan 1877–1882 visar 1800-talets stora förändringar, dels uppodlingen av nästan all äng, dels hur en betydligt mer koncentrerad herrgårdsbebyggelse tagit form med ett fåtal stora byggnader. Dagens Löfvenskiöldsinspirerade manbyggnad och magasin hade uppförts. På ägorna tillkom sedan den ännu kvarvarande Tjos banvaksstuga i samband med anläggandet av Västgötabanan Mariestad-Gårdsjö 1909.

Objekt inom kulturmiljön Fåleberg-Tjos-Råntorp

- **Börstorp 6:3 Råntorp** (51). Av gårdarna i Råntorps medeltida by skapades på 1840-talet en utgård under Börstorps gods. På Råntorp uppfördes 1847 en väldig trelängad gråstensladugård efter Charles Emil Löfvenskiölds ritningar, en av flera modeller som även presenterades i hans välkända planschverk *Lantmannabyggnader*. Ladugården är placerad i

en sluttning och delvis byggd i två våningar för att främja logistiken med direkttransport till båda våningarna. Den är byggd i gråsten med välvda passager samt orneringar av tegel runt fönster- och dörröppningar och med trä i gavlar. Ladugården är i hög grad oförändrad sedan byggnadstiden, dock kraftigt förfallen. Den monumentala byggnaden har ingen direkt motsvarighet i övriga Västsverige och det är tveksamt i vilken utsträckning den fick så kraftfullt utformade efterföljare i riket för övrigt. Ur agrar- och arkitekturhistorisk synpunkt är ladugården ett monument med nationella förtecken inte minst genom det enorma genomslag som Löfvenskiölds verksamhet haft på svensk ekonomibebyggelse. Trots förfallet är ladugården av mycket stort kulturhistoriskt värde. Även som ruin kommer den att vara ett byggnadsverk av stor monumentalitet och som är mycket viktigt att behålla på plats i det öppna odlingslandskapet.

- **Fåleberg 1:3 Stockastugan/Kroka-Svensstuga** (48). Efter laga skiftet 1895 och rivningen 1897 återstod av den stora Fålebergs by, med åtta hemman och elva backstugor, endast Stockastugan. Byn omfattade ett hundratal byggnader, främst från 1600–1700-talen, av vilka bostadshusen var långa låga omålade timmerstugor, flera var av parstugutyp. Ladugårdar och uthus var byggda i knuttimmer och skiftesverk, taken täcktes av torv eller spån. Stockastugan som fanns på plats på bytomten 1797 och kanske till och med redan 1701 är en långsträckt torvtäckt knuttimrad parstuga. Den reparerades i mitten av 1900-talet men i sent 1900-tal led den av eftersatt underhåll. Byggnaden står fortfarande kvar men är inte besiktigad inom ramen för denna utredning. I alla händelser är den mycket ålderdomliga stugan, som idag är den sista resten av byn, jämte omgivande bytomt, järnåldersgravar och kulturlandskap av mycket stort kulturhistoriskt värde och mycket viktig att bevara.
- **Fåleberg 1:3 och 1:4 Fåleberg** (49). Gården Fåleberg uppfördes 1897 i samband med att Fålebergs ålderdomliga by upplöstes. Utöver

Figur 35. På det högt belägna Råntorp, Börstorp 6:3, uppförde Charles Emil Löfvenskiöld 1847 en väldig gråstensladugård efter en av de mönstermodeller som finns i hans planschverk 'Lantmannabyggnader'. Trots dagens förfall är ladugården ur agrar- och arkitekturhistorisk synpunkt ett monument med nationella förtecken, inte minst genom det enorma genomslag som Löfvenskiölds verksamhet haft på svensk ekonomibebyggelse.

Figur 36. Tjos 1:1 Tjos har rötter från en medeltida by, på 1700-talet förvandlad till större herrgård, under 1800-talets senare del åter omvandlad med ett fåtal större mangårds- och ekonomibyggnader, bland annat utformade i schweizerstil med starkt inflytande av C. E. Löfvenskiöld.

den putsade manbyggnaden finns på gården andra kulturhistoriskt värdefulla byggnader, såsom inspektorsbostaden och den stora ladugården, samtida med huvudbyggnaden och uppförd i tidstypisk schweizerstil med inspiration från Charles Emil Löfvenskiöld. Nordväst om huvudbyggnaden ligger ett par arbetarbostäder, varav den södra är relativt välbevarad. Alldeles sydväst om gårdsbebyggelsen ligger den gamla medeltida bytomten och järnåldersgravar. Fålebergs gårdsmiljö är av stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

- **Tjos 1:1 Tjos** (50). Tjos med medeltida anor har i gångna tider såväl utgjort en by som på 1700-talet ett herrgårdskomplex större än dagens gårdsanläggning. Gården ligger på en höjd i det omgivande odlingslandskapet och utgörs idag av den stora huvudbyggnaden, uppförd under 1860- eller 1880-talet med tydliga »Löfvenskiöldska« stildrag, samt några större ekonomibyggnader, bland annat ett falurött timrat magasin med riktiga snickerier också i C. E. Löfvenskiölds anda. En äldre mangårdsbyggnad från 1600-talet revs år 1996.

Tjos med sina inslag av stora gårdsbyggnader från 1800-talet är av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara.

Töreboda – Kulturmiljö (G)

Töreboda är en liten gård i skogskanten mot Enåsa sockengräns. Det omnämns första gången i jordeboken som frälsetorp, det vill säga ett nybygge på frälsejord, år 1606. Åren 1606–1641 räknades gården in i Färeds socken. Töreboda fjärdingshemman har tillsammans med Tjos egendom legat under Börstorps god i långa tidsperioder.

Storskifteskartan över Börstorps säteri 1813 visar Töreboda som då främst tycks vara ett torp under godset. Gårdsbyggnaderna ligger på en stenig rygg närmast omgivna av mycket små åkerstycken samt partier av enbevuxen hagmark och mindre ängsområden med hårdvallsäng, sidlänt kärr och en mosse. I övrigt omges gårdstomten huvudsakligen av vidsträckt tallskog med inslag av gran, fränsett mot söder där den mer uppodlade dalen mot Råntorp vidtar. På Häradskartan 1877–1882 har åkerlyckorna blivit något fler men ängs- och hagmarker samt det stora skogsområdet ger likartad

Figur 37 Töreboda lilla kulturmiljö är idag en av mycket få bevarade äldre skogsgårdsmiljöer med rötter i 1600-talet i norra Västergötland.

karaktär som tidigare. Dalen längre söderut mot Råntorp hade däremot blivit fullåkersbygd.

Idag avgränsar ett glest blandskogsparti Töreboda från Råntorpsdalen. Den lilla gårdsmiljön på den stenrika ryggen omges delvis av en enbevuxen hagmark som bör anknyta till det tidiga 1800-talets kartbild och som bidrar till Törebodas ålderdomliga prägel. Fortfarande öppna gräsbevuxna marker närmast gården erinrar om tidigare ängs- och åkermark. Till den ålderdomliga karaktären bidrar också i hög grad gårdens välbevarade manbyggnad som har mycket hög ålder och är en framkammartuga från 1600- eller 1700-tal, samt ett knuttimrat magasin troligen från 1700-talet. Ekonomibyggnader från 1800-talet bidrar jämte den lilla körvägen och inslag av stenvägar i hög grad till den ålderdomliga gårdsmiljöns helhetsbild.

Intill Töreboda ligger Börstorp 6:3 Törebodatorp som bland annat lär ha varit skomakarebostad. På storskifteskartan 1813 finns ännu ingen bebyggelse på platsen. Här är en backstuga markerad på Häradskartan 1877–1882. Bostadshuset renoverades och byggdes om på 1930-talet. Byggnaderna på Törebodatorp har ett underhållsbehov idag och tas inte upp som ett eget bygnadsobjekt.

Töreboda kulturmiljö är idag en av mycket få bevarade äldre skogsgårdsmiljöer med rötter i vasatidens och stormaktstidens kolonisationsbygd i norra Vadsbo. De idag sällsynta äldre gårdsbyggnaderna med framkammartuga och magasin ger Töreboda en i Skaraborg unik karaktär som ålderdomlig skogsgård med bebyggelse

från 1600-1700-tal. Mot den bakgrunden har Töreboda kulturmiljö mycket höga bebyggelse- och agrarhistoriska värden och är ytterst viktig att bevara.

Objekt inom kulturmiljön Töreboda:

- **Börstorp 6:3 Töreboda (55).** Gårdsenhet i skogskanten på gränsen mot Enåsa socken med rötter i 1600-talets början som nybygge. Den ålderdomliga manbyggnaden är av framkammartyp och har inrymt två bostäder. Ålderdomliga drag som utskjutande knutar och proportioner antyder hög ålder, troligen är manbyggnaden uppförd under 1700-talet, men kan även vara 1600-tal. På gården finns även flera ekonomibyggnader, bland annat ett äldre timrat magasin. Såväl framkammartugor som bondgårdars manbyggnader från 1600–1700-tal är idag mycket sällsynta i Skaraborg och det lilla fåtal som finns kvar berikar västsvensk byggnadskultur, är av mycket stort kulturhistoriskt värde och är generellt ytterst viktiga att bevara.

Bengtstorp - Byggnadsobjekt (47)

Tjos 3:6 Bengtstorp

Före detta torp under Tjos, som finns med på häradskartan 1877–1882, beläget i skogsbygden öster om Hassleslätten. Det före detta torpstället ligger på

Figur 38. Töreboda med sina idag sällsynta äldre gårdsbyggnader som framkammarsstuga och magasin har en i Skaraborg unik karaktär som ålderdomlig skogsgård med bebyggelse från 1600-1700-tal.

karaktäristiskt vis i övergången mellan åkermark och skog. Manbyggnad med stomme av liggtimmer som rödfärgats men inte klätts med panel, troligen uppförd under 1800-talets första halva. Sentida öppen veranda. Ekonomibyggnader från 1900-talet. Gårdsmiljö med stort kulturhistoriskt värde. Viktigt att bevara.

Skarpan - Byggnadsobjekt (52)

- **Skarpan 1:3 Skarpan.** Gården Skarpan omnämns första gången i jordeboken 1617 som kronotorp, det vill säga ett nybygge på kronans mark. Sedermera omvandlades Skarpan till torpställe under Börstorp och Tjos, däref-

ter blev det använt till fattigstuga och senare brukades Skarpan som en mindre gård igen. Namnet syftar på en grusig och mager jordmån, gården ligger på en rygg i skogsbygden i öster. Boningshuset är en faluröd timrad parstuga från 1800-talets början. I den väl sammanhållna gårdsmiljön ingår även ett äldre timrat magasin, en jordkällare samt ekonomibyggnader från 1900-talet. Skarpan är idag en av mycket få bevarade äldre skogsgårdar med ursprung från 1600-talet i norra Vadsbo och är med sina välbevarade äldre gårdsbyggnader av mycket stort kulturhistoriskt värde. Mycket viktig att bevara.

Figur 39. Skarpan med sina välbevarade äldre gårdsbyggnader från 1800-talets början är idag en av mycket få bevarade äldre skogsgårdar med ursprung från 1600-talet i Vadsbo.

Bilagor

Bilaga 1. *Strandlinjen i utredningsområdet för 9 500 år sedan*

Bilaga 2. *Strandlinjen i utredningsområdet för 8 000 år sedan*

Bilaga 3. *Strandlinjen i utredningsområdet för 7 000 år sedan*

Bilaga 4. *Delområde 1*

Bilaga 5. *Delområde 2*

Bilaga 6. *Delområde 3*

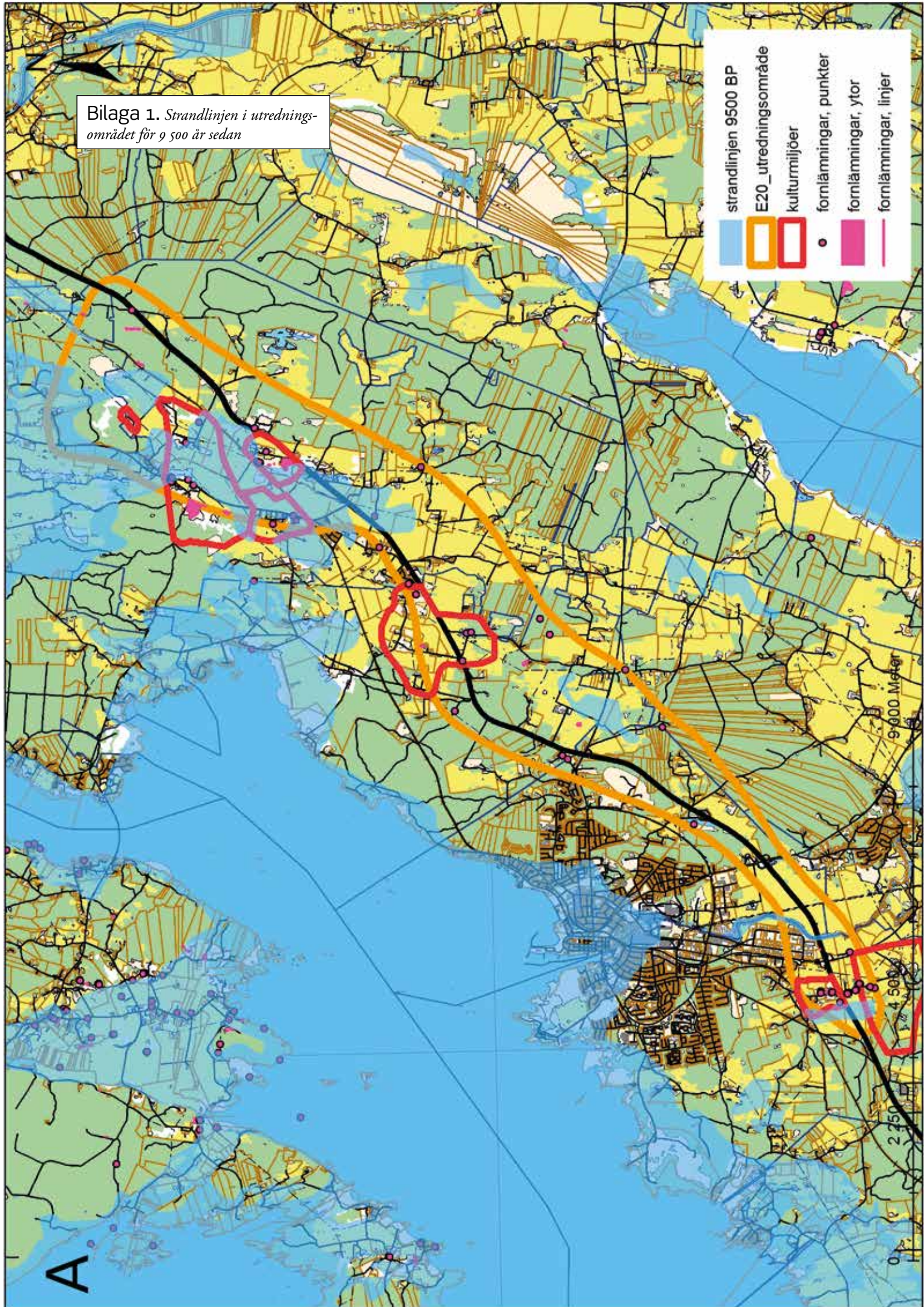
Bilaga 7. *Delområde 4*

Bilaga 8. *Delområde 5*

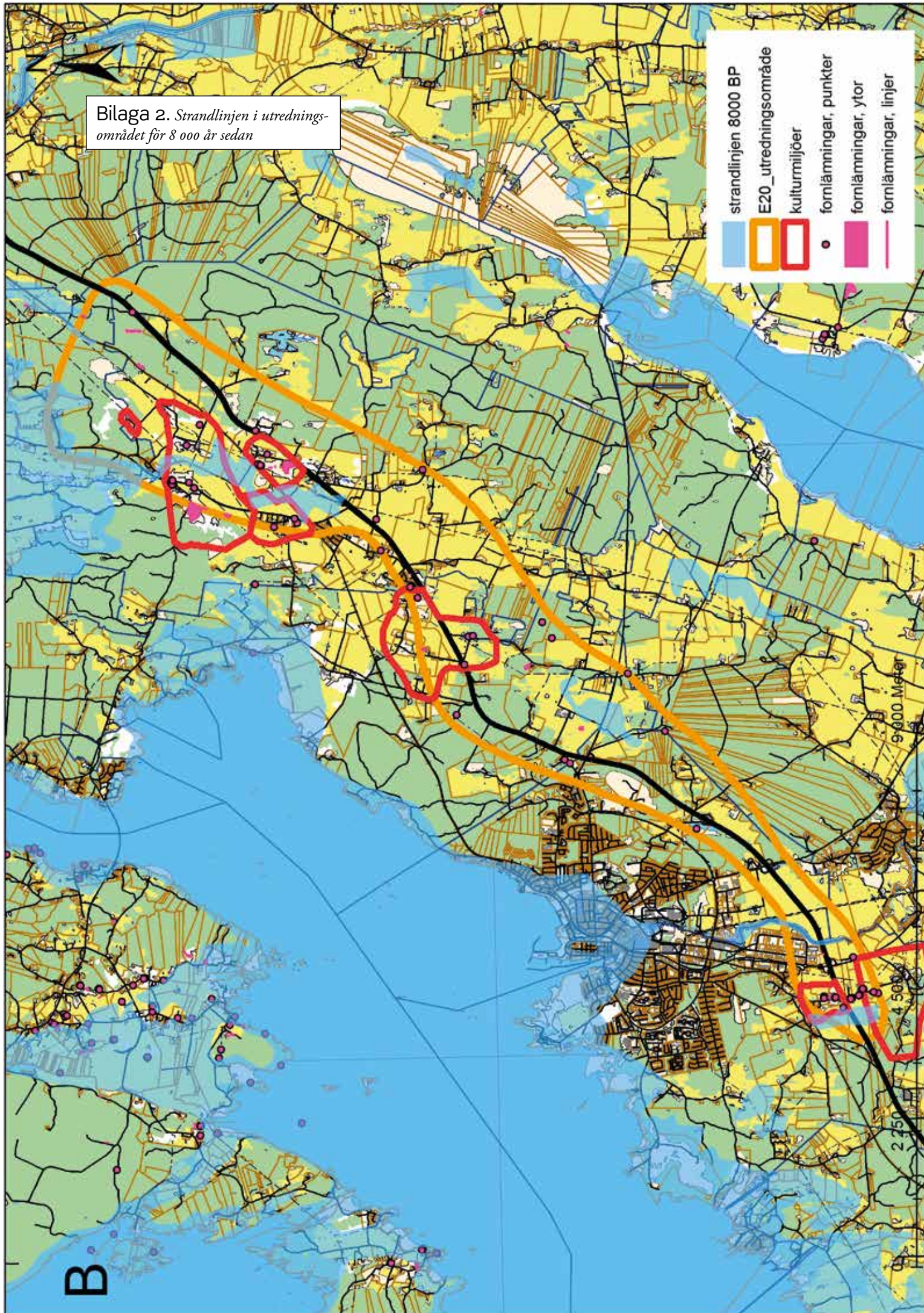
Bilaga 9. *Tabell över samtliga kända kulturhistoriska lämningar i utredningsområdet*

Bilaga 10. *Kompletterande information kring lagskydd och underlag*

Bilaga 1. Strandlinjen i utredningsområdet för 9 500 år sedan

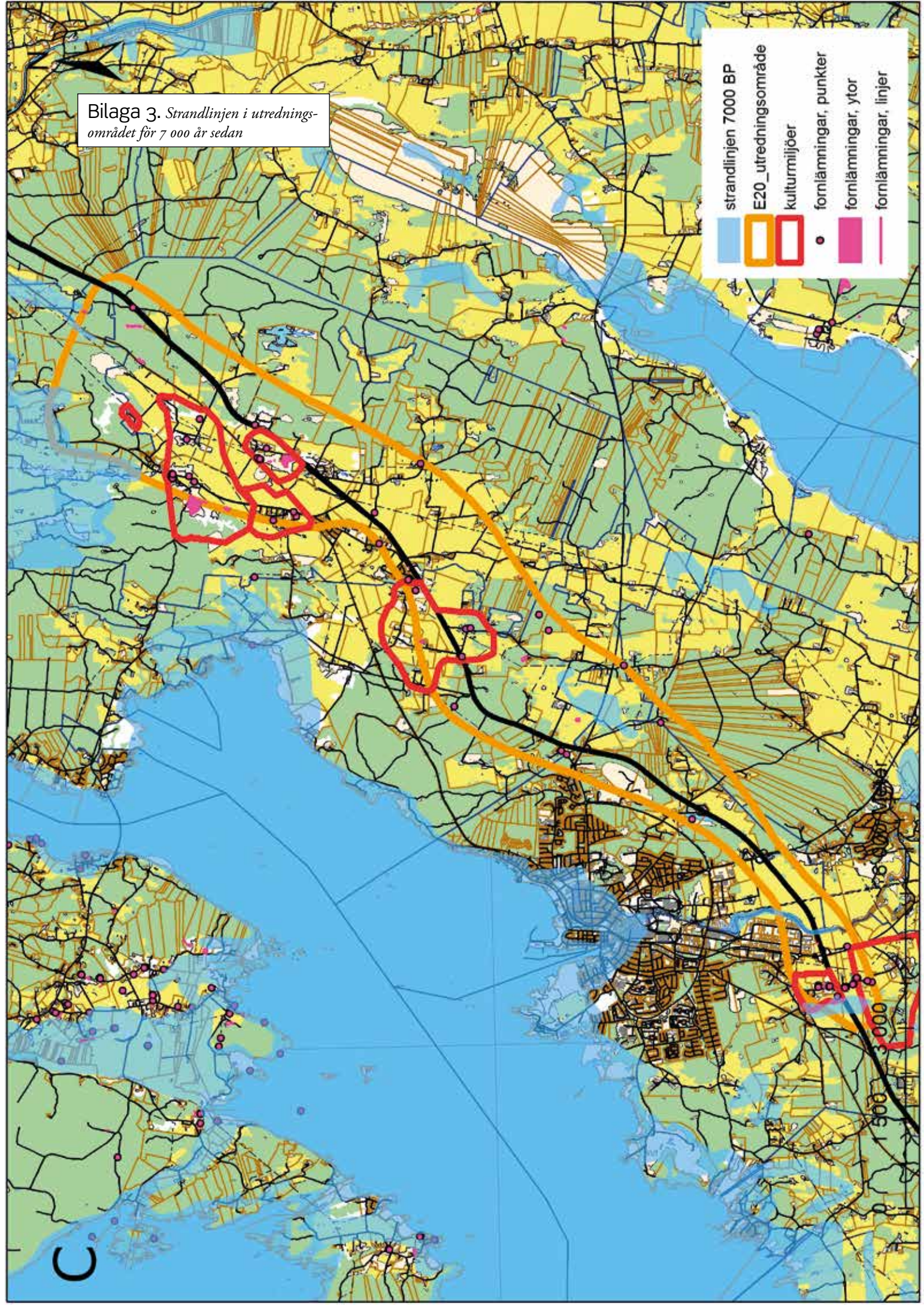

Bilaga 2. Strandlinjen i utredningsområdet för 8 000 år sedan

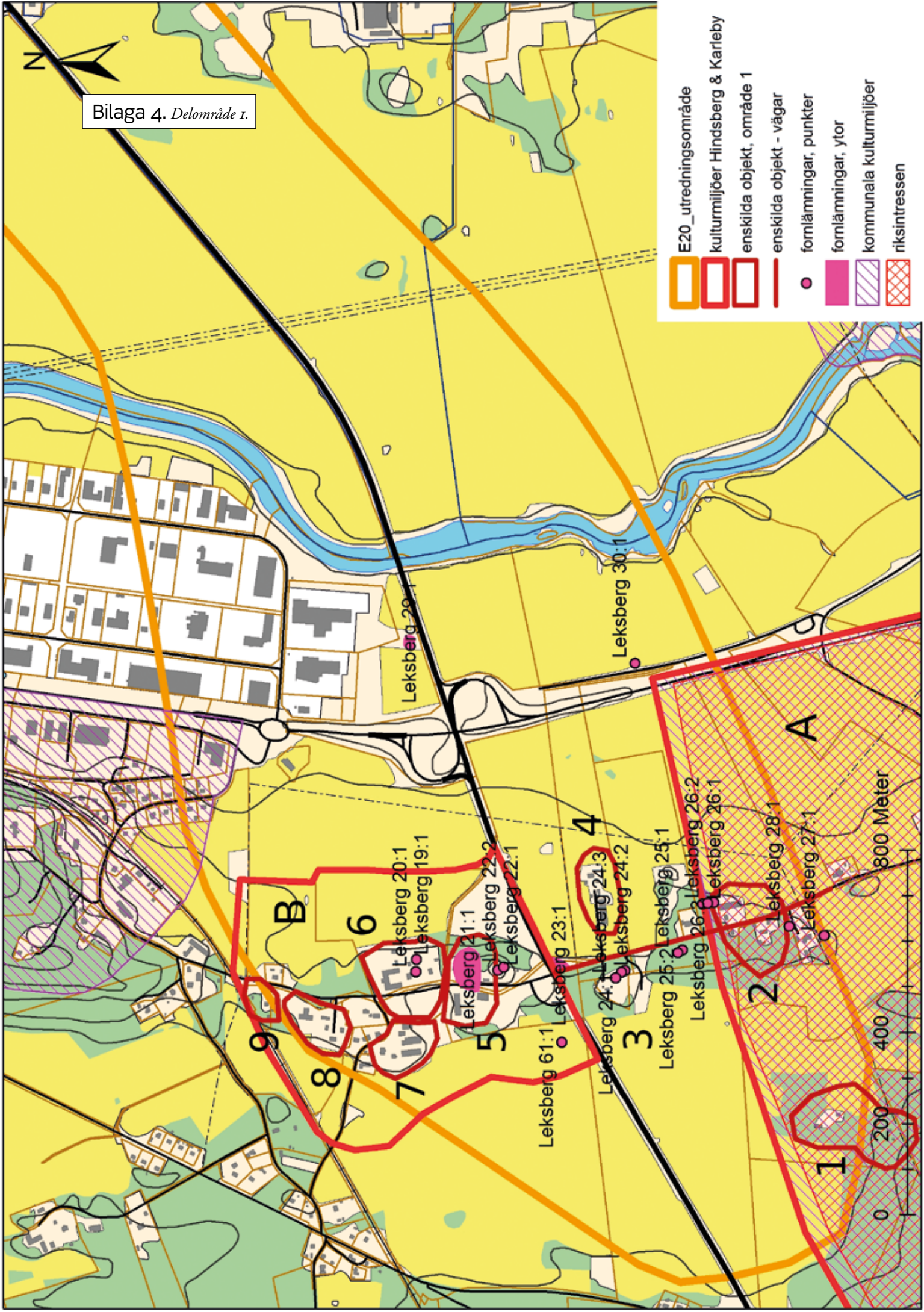

Bilaga 3. Strandlinjen i utredningsområdet för 7 000 år sedan

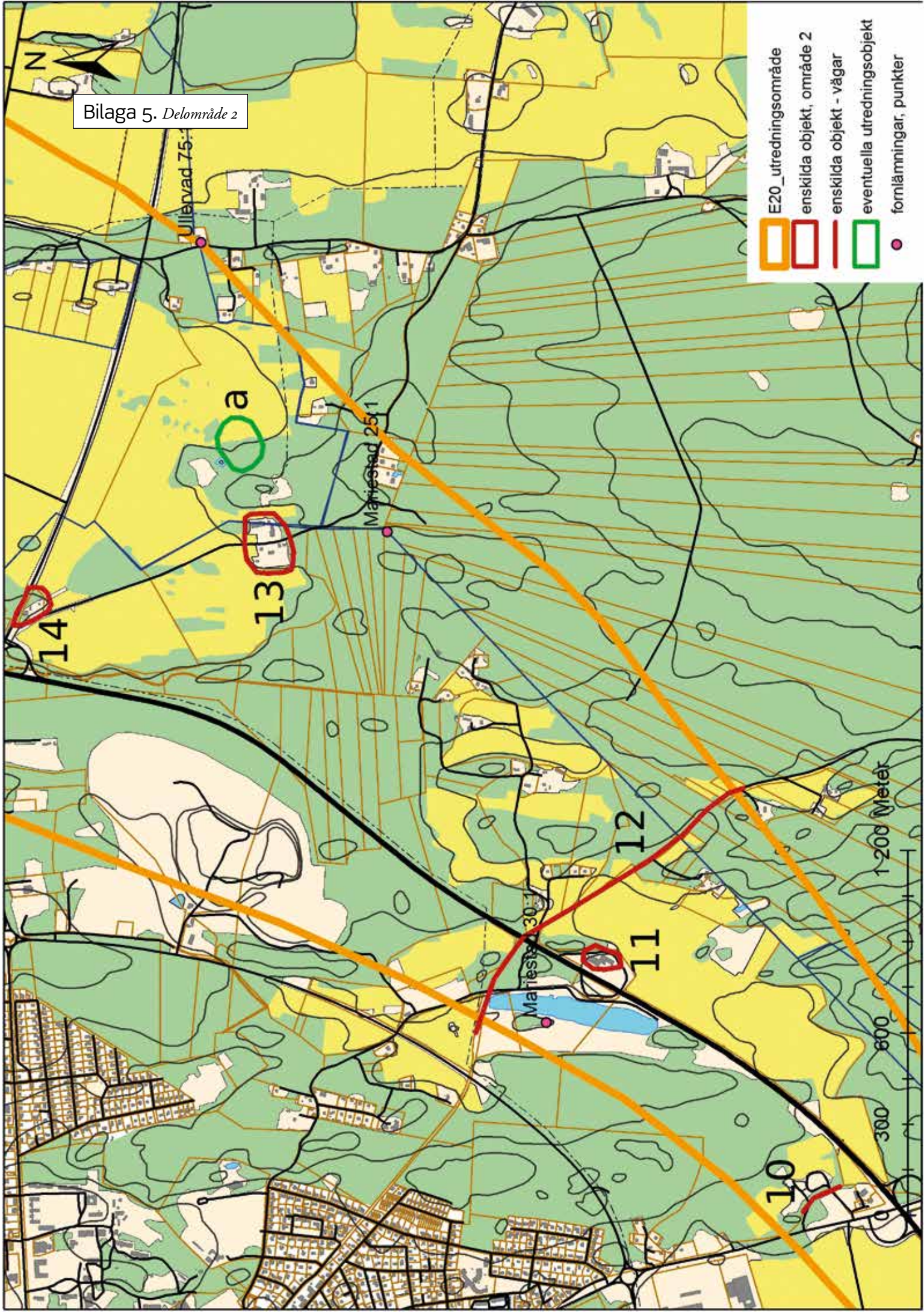
	strandlinjen 7000 BP
	E20_utredningsområde
	kulturmiljöer
	fornlämningar, punkter
	fornlämningar, ytor
	fornlämningar, linjer

Bilaga 4. Delområde 1.

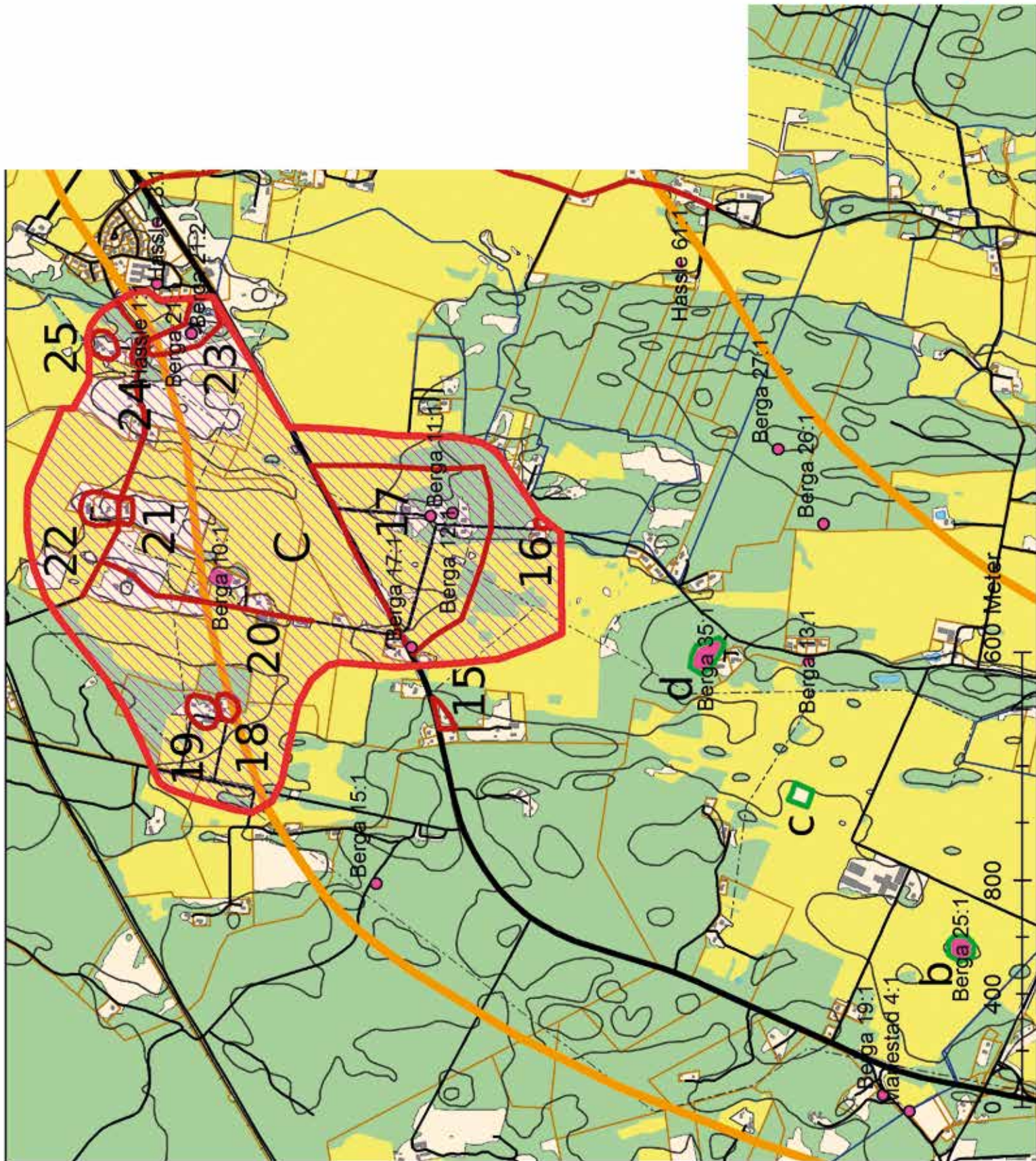

Bilaga 5. Delområde 2

- E20_utredningsområde
- enskilda objekt, område 2
- enskilda objekt - vägar
- eventuella utredningsobjekt
- fornlämningar, punkter

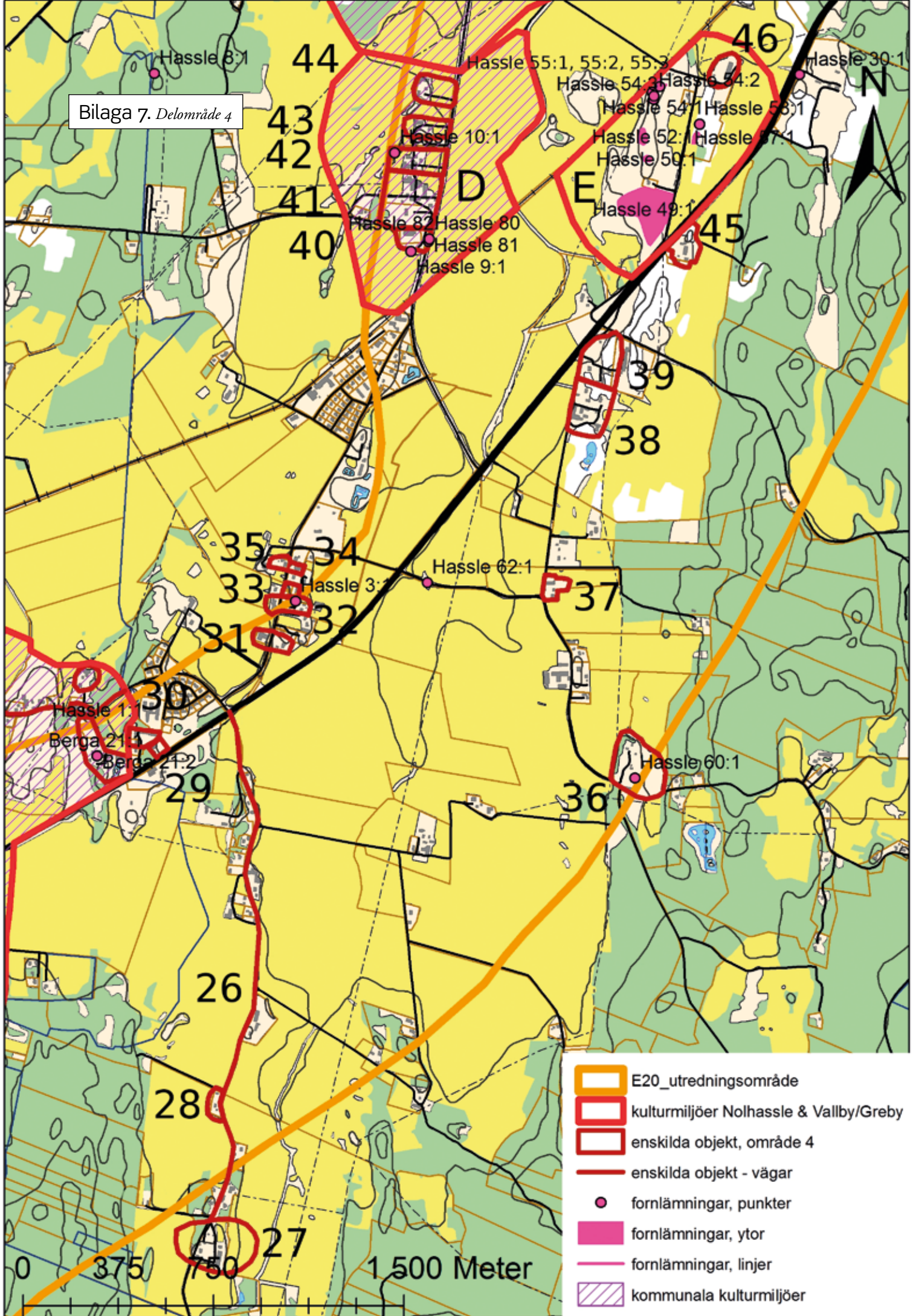
Bilaga 6. Delområde 3

- E20_ utredningsområde
- kulturmijö Berga-Ingårud
- enskilda objekt, område 3
- enskilda objekt - vägar
- eventuella utredningsobjekt
- fornlämningar, punkter
- fornlämningar, ytor
- kommunala kulturminnobjekt

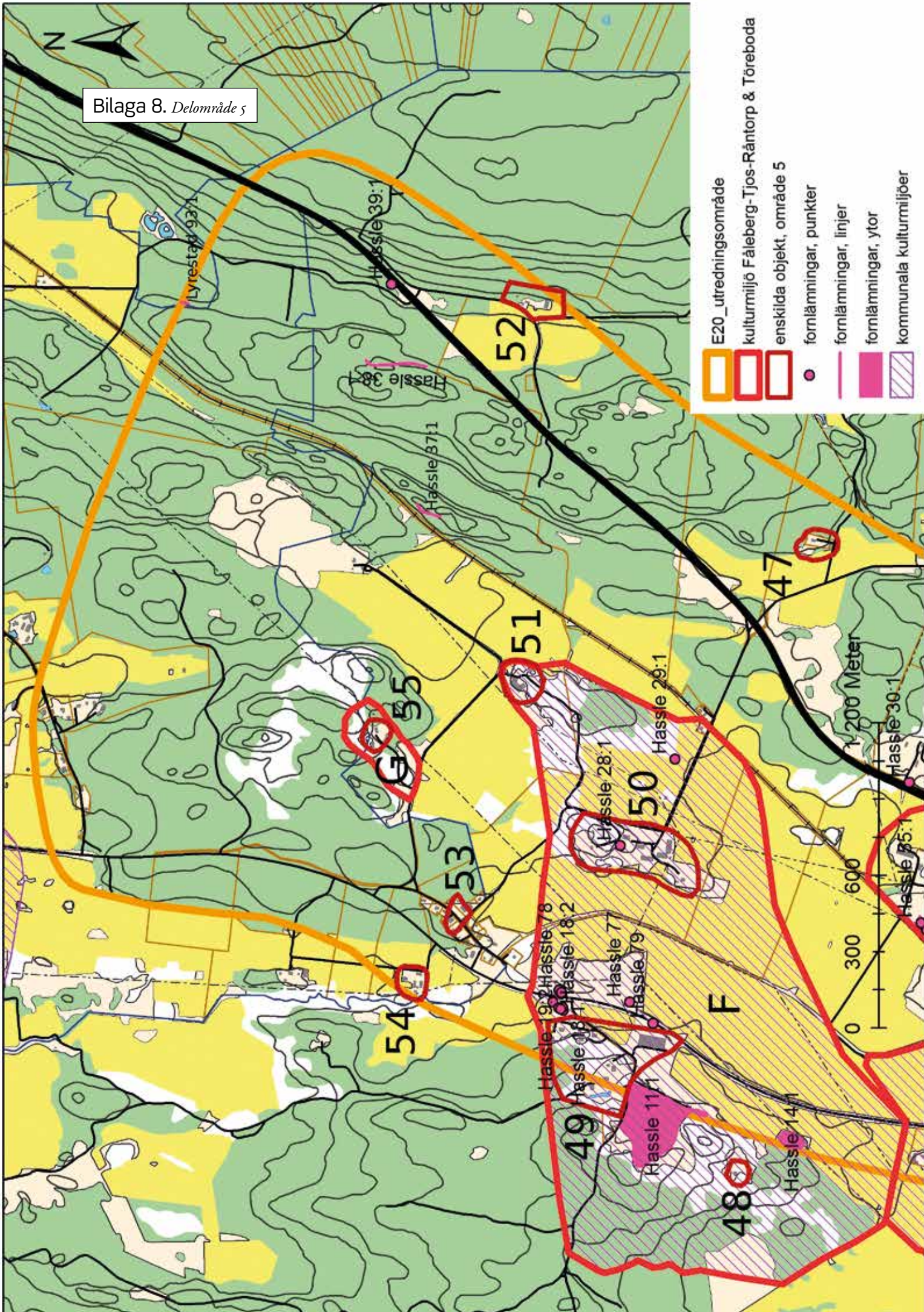
Bilaga 7. Delområde 4

- E20_utredningsområde
- kulturmiljöer Nolhassel & Vallby/Greby
- enskilda objekt, område 4
- enskilda objekt - vägar
- fornlämningar, punkter
- fornlämningar, ytor
- fornlämningar, linjer
- kommunala kulturmiljöer

1,500 Meter

Bilaga 8. Delområde 5

- E20_utredningsområde
- kulturmiljö Fåleberg-Tjos-Råntorp & Töreboda
- enskilda objekt, område 5
- fornlämningar, punkter
- fornlämningar, linjer
- fornlämningar, ytor
- kommunala kulturmiljöer

Bilaga 9. Tabell över samtliga kända kulturhistoriska lämningar i utredningsområdet

Raä-nummer	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning	Typ	Övrigt	Område
Berga 10:1	Sammanförda lämningar	Ökl	Omr. med täkt och potatisgropar		3
Berga 11:1	Fornlämningsliknande lämning	Bevakningsobjekt	Stensättningsliknande		3
Berga 12:1	Byggnad annan	Ökl	Gammal manbyggnad		3
Berga 13:1	Gravfält	Fornlämning	Stensättningar	Oklar bevarandegrad	3
Berga 15:1	Fornlämningsliknande lämning	Ökl	Högliknande		3
Berga 17:1	Vägmärke	Fornlämning	Milstolpe		3
Berga 19:1	Vägmärke	Fornlämning	Milstolpe		3
Berga 21:1	Fyndplats	Ökl	Stenyxa	Oklar fyndplats	3
Berga 21:2	Fyndplats	Ökl	Skaftålsyxa	Oklar fyndplats	3
Berga 25:1	Lägenhetsbebyggelse	Ökl	Torp		3
Berga 26:1	Hällristning	Fornlämning	Älvkvarnsförekomst		3
Berga 27:1	Övrigt	Ökl	Grotta		3
Berga 35:1	Fossil åker	Ökl	Röjningsröseområde		3
Hassle 1:1	Stenkrets	Fornlämning	Skeppssättning		3
Hassle 10:1	Fornlämningsliknande bildning	Ökl	Rest sten?		4
Hassle 11:1	Bytomt/gårdstomt	Fornlämning		Fålebergs gamla by	5
Hassle 14:1	Gravfält	Fornlämning			5
Hassle 18:1	Grav markerad av sten/block	Fornlämning	Rest sten		5
Hassle 18:2	Grav markerad av sten/block	Fornlämning	Rest sten		5
Hassle 18:3	Grav markerad av sten/block	Fornlämning	Rest sten		5
Hassle 18:4	Hög	Ökl		Rest av hög alt. Källargrop	5
Hassle 19:1	Hög	Fornlämning		Undersökt och borttagen	5
Hassle 19:2	Grav markerad av sten/block	Förstörd		Ej återfunnen	5
Hassle 19:3	Grav markerad av sten/block	Ökl	Rest sten	Borttagen	5
Hassle 28:1	Byggnad annan	Ökl			5
Hassle 29:1	Fångstgrop	Fornlämning		För varg	5
Hassle 3:1	Plats med tradition	Ökl	Flicka levande begravd u. Digerdöden	Oklar geografisk belägenhet	4
Hassle 30:1	Vägmärke	Fornlämning	Milstolpe		4
Hassle 31:1	Fornlämningsliknande lämning	Ökl	Rest sten?	Kullfallen	5
Hassle 37:1	Vägmärke	Fornlämning	Milstolpe		5

Raä-nummer	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning	Typ	Övrigt	Område
Hassle 38:1	Övrigt	Ökl	Hägnadsmur		5
Hassle 39:1	Övrigt	Ökl	Hägnadsmur		5
Hassle 49:1	Bytomt/gårdstomt	Fornlämning		Ark. Förundersökning 2003	4
Hassle 50:1	Gravfält	Fornlämning			4
Hassle 52:1	Gravfält	Fornlämning			4
Hassle 54:1	Stensättning	Fornlämning			4
Hassle 54:2	Stensättning	Fornlämning			4
Hassle 54:3	Stensättning	Fornlämning			4
Hassle 55:1	Stensättning	Fornlämning			4
Hassle 55:2	Fornlämningsliknande lämning	Ökl	Hålvägsliknande		4
Hassle 55:3	Fornlämningsliknande lämning	Ökl	Hålvägsliknande		4
Hassle 57:1	Gravfält	Fornlämning			4
Hassle 58:1	Stenkrets	Fornlämning	Domarring		4
Hassle 60:1	Minnesmärke	Ökl	Övrig		4
Hassle 61:1	Fyndplats	Ökl	Stenyxa		4
Hassle 62:1	Bro	Ökl		Förstörd och borttagen	4
Hassle 73:1	Boplats	Fornlämning		Delundersökt	4
Hassle 77	Boplats	Fornlämning		Undersökt och borttagen	5
Hassle 78	Boplats	Fornlämning		Undersökt och borttagen	5
Hassle 79	Övrigt	Fornlämning		Undersökt och borttagen	5
Hassle 80	Boplats	Fornlämning		Undersökt och borttagen	4
Hassle 81	Boplats	Fornlämning		Undersökt och borttagen	4
Hassle 82	Blästbrukslämning	Fornlämning		Undersökt och borttagen	4
Hassle 9:1	Minnesmärke	Ökl	Minnessten	Tillkom 1910	4
Leksberg 19:1	Sammanförda lämningar	Ökl	Byggnader		1
Leksberg 20:1	Runristning	Fornlämning	Runsten		1
Leksberg 21:1	Byggnad annan	Ökl	Gård, ursprungligen kaptensställe		1
Leksberg 22:1	Stensättning	Fornlämning			1
Leksberg 22:2	Stensättning	Fornlämning			1

Raä-nummer	Lämningstyp	Antikvarisk bedömning	Typ	Övrigt	Område
Leksberg 23:1	Gravfält	Fornlämning	Stensättningar + domarring		1
Leksberg 24:1	Grav markerad av sten/block	Fornlämning	Rest sten		1
Leksberg 24:2	Grav markerad av sten/block	Fornlämning	Rest sten		1
Leksberg 24:3	Grav markerad av sten/block	Ökl	Rest sten	Troligen flyttad	1
Leksberg 25:1	Stensättning	Fornlämning			1
Leksberg 25:2	Stensättning	Fornlämning			1
Leksberg 26:1	Stensättning	Fornlämning			1
Leksberg 26:2	Stensättning	Fornlämning			1
Leksberg 26:3	Stensättning	Fornlämning			1
Leksberg 27:1	Hög	Fornlämning			1
Leksberg 28:1	Fossil åker	Ökl	Röjningsröseområde	Endast ett röse	1
Leksberg 29:1	Runristning	Bevakningsobjekt	Runsten - uppgift om	Ej kvar på platsen	1
Leksberg 30:1	Runristning	Fornlämning	Runsten		1
Leksberg 61:1	Naturföremål/-bildning med tradition	Ökl	Jättekast/flyttblock		1
Lyrestad 93:1	Hägnad/stensträng	Ökl			5
Mariestad 25:1	Gränsmärke	Ökl	Femstenarör		2
Mariestad 30:1	Fyndplats	Ökl	Svallad flinta	Delundersökt	2
Mariestad 4:1	Gränsmärke	Fornlämning			2
Ullervad 75:1	Gränsmärke	Fornlämning			2

Bilaga 10. Kompletterande information kring lagskydd och underlag

I inledningskapitlet finns en text som redovisar vilka källor som använts i arbetet med rapporten samt som klargör skillnaden mellan det som bedöms som *fast fornlämning* enligt 2 kap i KML samt det som kallas *övrig kulturhistorisk lämning*. Dessa kategorier är sedan tydligt redovisade i anslutning till beskrivningen av varje lämning, dels i texten, dels som bilaga. Till detta får ju läggas den arkeologiska utredning som Västergötlands museum utfört parallellt med föreliggande arbete.

I anslutning till varje miljö redovisas miljöer som är av *riksintresse för kulturmiljövården* enligt 3 och 4 kap. i Miljöbalken. Områden av riksintresse har pekats ut i en process där såväl statliga centrala myndigheter som länsstyrelsen och kommunen varit delaktiga. De utpekade riksintressena ska hanteras i kommunernas översiktsplanering och i det arbetet är det länsstyrelsen som företräder de statliga intressena i dialog med kommunen. Riksintresse i Sverige är mark- eller vattenområden som långsiktigt ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada det värde som konstituerat riksintresset.

På kartorna redovisas de områden som är riksintressen enligt ovan samt också de miljöer som är utpekade i »Kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer i Mariestad«, E. Göthberg (2003). I kartförteckningen kallas dessa *Kommunala kulturmiljöer*. Dessa miljöer är viktiga ur ett kommunalt perspektiv och framtagna

av kommunen i samband med deras översiktsplanering. De är sådana som avses i kap 8 § 13 PBL.

Övriga *kulturmiljöer* och *enskilda byggnadsobjekt* som redovisas i rapporten är till del uppmärksammade i samband med äldre inventeringar men främst under den nu genomförda utredningen.

Kyrkor och kyrkomiljöer är skyddade enligt 4 kap. KML.

Där skydd som byggnadsminne enligt 3 kap. KML föreligger anges det.

Övrig utpekad bebyggelse är av sådant värde att den omfattas av kap. 8 § 13, 14 och 17 i PBL.

För att förtydliga värderingen har bebyggelsen delats upp i två kategorier:

Stort kulturhistoriskt värde – Viktig att bevara

Mycket stort kulturhistoriskt värde – Mycket viktig att bevara

Denna värdering anges i anslutning till de redovisade objekten. Bland objekten med mycket stort kulturhistoriskt värde finns sådant som skulle kunna komma ifråga för en byggnadsminnesförklaring enligt KML.

Kulturhistoriskt värdefulla vägar som redovisas är hämtade ur Kultur på väg i Skaraborg (1997). Agrara lämningar som ligger i det öppna odlingslandskapet har biotopskydd.

